

SPUNNET VÄVT OCH VUNNET I MÖJLIGHETERNAS MARK

Permanent utställning på Rydals museum

Vem drar i trådarna?

De ger oss värme, skydd och estetik.
Vi bär dem med lätthet eller obehag
och omger oss med deras mjukhet.
Få saker är så påtagliga som textilfibrer
men vi skänker dem sällan en tanke.
De kan forma en tröja eller bära en väg.
Deras användningsområden är oändliga.
Länge kom de från naturens växter och djur.
Nu kommer de lika ofta från laboratorier.
Vi söker ständigt framställa nya egenskaper
som kan stilla vår hunger efter perfektion.
Formgivna fibrer skapar nya möjligheter
i en av människan redan utformad värld.
Tråden du drar i håller ihop en annans liv.
De val vi gör påverkar. Allt och alla.

Fibrer används inom flera branscher, beroende på dess egenskaper. Inom den textila produktionen används både fibrer av naturmaterial och konstfibrer. Av flera fibrer spinner man en tråd.

Naturfibrer

Naturfibrer kan delas in i växtfibrer (till exempel lin och bomull) och djurfibrer (till exempel ull och silke). Fiber av ull kan liknas vid ett hårstrå.
En vävd produkt av *lin* kallas linne. Lin kan användas till handdukar, dukar, servetter, gardiner, möbiltyger, broderier med mera. Linnekläder är svala och sköna i hett klimat, och suger till sig vätska upp till 50 % av sin egen vikt utan att kännas fuktiga.
Bomull är idag världens vanligaste textilfiber och används i en mängd produkter. Den blev vanlig i Sverige under andra hälften av 1800-talet, då den importerade amerikanska bomullen slog ut lin och ull som tidigare dominerat den svenska marknaden. Bomullens

egenskaper gör den lämplig till alla former av textil och den används både ensam och i blandning med andra fibrer till kläder, hemtextil och teknisk textil.

Rami har växtvärldens längsta och starkaste fibrer och är 7-8 gånger mer töjbara än silke. Det används ofta till rep, segelduk, nät och kläder och blir allt vanligare vid tillverkning av kläder.

Ull är hårfiber/päls från djur, oftast tamfår. Olika sorters ull kan fås från lamm, får, angoraget, angorakanin, kaschmirget, kamel, alpaca och vikunja. Merinoull från nya zeeländska får anses vara den mjukaste och finaste ullsorten. Ullen har både värmande och smuts- och vattenavstötande egenskaper. Den används till trikåtyger, inredningstextilier, möbeltyger, mattor, ljudabsorbenter samt häst- och sadeltyger. Av *silke*, som består av fibrer från silkesjärilens kokong, gör man sidentyg. Silke kan ta upp till 30 % fuktighet utan att kännas vått och har relativt god förmåga att släppa ut överskottsvärme från kroppen. Det är därför behagligt att bära.

Konstfibrer

Konstfibrer är framställda på konstgjord väg med olika kemiska sammansättningar. De delas in i två grupper, regenatfibrer och syntetfibrer. Regenat betyder återvunnet eller ombildat och *regenatfibrerna* framställs av omvandlad trämassa, cellulosa. Man kan även använda mjölk, majs, jordnötter och sojaböner. Regenatfibrer har ofta en vacker glans och skrynklar mindre än bomull. De är lättare att rengöra, men inte särskilt starka. Exempel på regenatfibrer är viskos/rayon, modal och lyocell.

Syntetfibrer framställs ur olja, som omvandlas till fibrer i en kemisk process. De är starka och elastiska och skrynklar inte så lätt. De har dålig förmåga att ta upp fukt, och drar lätt till sig smuts. Exempel på syntetfibrer är nylon, polyester och akryl.

Textilindustrin är idag ett högteknologiskt område. Utvecklingen av så kallade **Smart Textiles** innebär att man tillverkar olika typer av textilier som har "smarta funktioner". Genom experimentell forskning i teknologiska laboratorier utvecklas framtidens textilier.

Framtidens textilier och fibrer

Tillverkningen av klädesplagg sker numer till största delen i andra länder, och textilbranschen i Sverige har tagit en annan riktning. Den stora textila kompetens som finns utnyttjas idag för utveckling, design och produktion av tekniska textilier. Smart Textiles är en typ av tekniska textilier som har en hel del avancerade funktioner. Det kan göras som gardiner som lyser upp i mörkret, textilier som mäter puls, kylande och värmande kläder. Tygerna har egenskaper som breddar de traditionella

användningsområdena för textilier. De kan till exempel armera betong, dämpa ljud mer effektivt eller reglera klimat.

Textilier som absorberar ljud används ofta för att skapa ett bättre ljudklimat inomhus. Man utnyttjar textiliernas egenskaper för att kunna uppnå ett bättre resultat och forskning pågår kring material som förändras från slät struktur till tredimensionellt, så kallad *dynamisk textil*. Det finns även ett intresse kring att använda textilier för att skydda från miljöslitage, och man forskar på att kunna använda till exempel smutsavvisande textilier på byggnader.

Fiberoptik

Fiberoptik är ett optiskt system för dataöverföring. Ljus leds genom optiska fibrer vars kärnor består av glas eller plast. Systemet består av en sändare och mottagare. Sändaren kodar ljussignalerna, som kan skickas ut med hjälp av laser eller lysdioder genom de optiska fibrerna. För att upptäcka ljuset använder mottagaren fotoceller eller fotodioder och avkodar dem sedan. Det vill säga översätter ljussignalerna till elektriska impulser som skickas till dator, TV eller telefon.

Användningsområde för fiberoptik är till exempel telekommunikation, medicin och belysning. Tidigare användes koppartråd för telekommunikation, men det är både dyrare och tjockare än optiska fibrer. Optiska ledare är fördelaktiga även eftersom de inte avger elektromagnetiska fält på samma sätt som elektriska ledare gör. Inom medicin används optiska fibrer vid operationer eller cancerbehandling.

Framgångens infrastruktur

Kartan ger oss en känsla av överblick,
att samtidigt vara på mer än ett ställe.
I verkligheten rör vi oss från plats till plats
efter kända eller okända vägar.
Vissa är fysiska, andra talade och tänkta.
Alla är möjliga att ta, men med olika resultat.
För att nå fram lär vi oss nyttja flera
men undvika dem som leder oss vilse.
Ibland stöter vi samman och slår följe
för att tillsammans uppnå drömda mål.
Detta förutsätter kommunikation

– verbal såväl som geografisk.
Alla vägar är ett nät av möjligheter
och du själv är spindeln i dess mitt.

Gårdfarihandlaren, eller knallen, var en försäljare som under vandringresor sålde de tyger som tillverkades i hemindustrin i Mark. Genom knallens vandringar byggs ett nätverk av varor och kunder, tillgång och efterfrågan. Knallen utgör länken mellan förläggare och kund och lägger grunden för förläggarnas verksamhet.

Förutsättningar för handel

Sjuhäradsbygdens läge mellan kustland och inland innebar att regionen var en mötesplats för både influenser och varor. Man hade förbindelser med både Mälardalen och Mellansverige, Kalmar och Karlskrona. Det var dessutom en gränsbygd, eftersom området söder om Sjuhärad var danskt till långt in på 1600-talet. Under medeltiden bedrev man kreaturshandel, och förde oxar både norrut och österut. Under 1500-talet handlade man med hemproducerade varor. Sjuhäradsbygdens olika områden hade sina specialiseringar, och i Mark producerade man främst textilier av lin och ull. Gårdfarihandlare eller knallar, främst från Kinds härad, sålde sedan varorna i hela Sverige och i grannländerna. Det är ett tidigt system med tillverkning på orten och försäljning på annan plats.

Detta system får en avgörande betydelse för utvecklingen i Mark under 1700-talet. Handeln har etablerat sina nätverk och skapat en efterfrågan på varor. Befolkningsökningen innebar att det fanns arbetskraft, och gårdfarihandlare med egen mark började alltmer anlita människor ur de lägre samhällsskikten till att bereda linet, karda ullen och väva tyger. Han sålde sedan själv vidare tyget. Vid 1700-talets slut blev en del knallar samköpare, medan andra fortsatte med resande handel.

Försäljningen ökar

Man sålde sina varor främst på marknader eller i handelshus. Under senare delen av 1700-talet sålde man även i privata hem. Knallarnas specialisering ökade, men samtidigt var deras kunskap bred för att kunna svara mot kundernas olika önskemål och behov. Enskilda hushåll börjar bli alltmer beroende av utbudet och marknaden än tidigare. Borgerskapet som hade ensamrätt på handelsprivilegier började protestera mot knallehandeln, vilket ledde till att knallarna måste ha handelstillstånd för att kunna sälja sina produkter. De fick inte heller resa fler än sex personer tillsammans. I slutet av 1700-talet hade omkring 2000 knallar tagit ut handelstillstånd i Borås och Ulricehamn.

Förläggargårdarna blev under 1800-talet den naturliga platsen för handel av många olika slag. Gästgiverier fungerade i många fall som förläggargårdar, eftersom de redan

var etablerade knutpunkter för vägar och handel. Skene gästgivargård är ett exempel med ett idealiskt läge där vägarna mellan Göteborg och Karlskrona, samt Borås och Varberg korsades.

Tiden 1790 till 1864 var en blomstringsperiod för den västgötska gårdfarihandeln, då både antal handlare och varumängden ökade. Den ekonomiska tillväxten i landet gjorde att efterfrågan på varor ökade. Knallarna utvecklade ett eget språk, som kallades för månsing, för att kunna kommunicera sinsemellan utan att leverantörer eller kunder förstod. Exempel på ord på månsing är fika - kaffedrickande, lattjo – roligt, sno - stjäla och stålar – pengar.

År 1864 genomfördes handelsfrihet i Sverige, vilket försvagade knallarnas speciella ställning.

Knallarnas handel banade väg för förläggarnas verksamhet. Man hade erfarenhet av att distribuera varor och tillgång till en marknad. Industrierna utvecklar sedan vägnät och järnvägar för att mer effektivt nå sina kunder. Handeln finner så småningom nya vägar genom postorderrörelsen och mässor.

Distributionsvägar förr och nu

Genom gårdfarihandeln skapades tidigt ett nätverk av kontakter och distributionsvägar för försäljning. Knallarna rörde sig över stora geografiska områden, och var specialiserade på sina produkter. När storbönderna blev förläggare och började styra över handeln blev förläggargården den centrala punkten. Nu fanns det ett utvecklat system för uppköp, distribution och produktion, och det fanns en marknad för produkterna.

Väveriet i Rydboholm etablerades av Sven Erikson år 1834 och var utan konkurrens i över tjugo år. De tyger som producerades i väveriet konsumerades av överklassen, som var spridd över ett stort område. Att sälja tygerna krävde alltså ett väl fungerande distributionsnät för att nå kunderna, något som Sven Erikson redan hade genom sin förläggarverksamhet.

När man skulle anlägga spinneri i Rydal, var det viktigt att ha tillgång till vattenkraft. Det var också viktigt att vara nära hemindustrin och förläggarna i Mark, som utgjorde marknaden för bomullsgarnet som spans.

Infrastrukturen i Mark och längs med Viskadalen var ett problem, och industriernas företrädare drev utvecklingen av vägnätet. Dessutom så ville man anlägga en järnväg mellan Borås och Varberg för att underlätta transporten av varor, och knyta ihop de båda städerna. Järnvägen innebar ett stort steg i den ekonomiska och sociala

utvecklingen i Mark. Nu kunde man lättare nå nya marknader och öka produktionsmängden, vilket ledde till att fler industrier och företag etablerades kring sekelskiftet 1900.

När man började använda sig av lastbilar tog återigen industriernas företrädare initiativet till att utveckla ett större och bättre nätverk. Detta är ett exempel på hur den tekniska utvecklingen, företagens behov och verksamhet och den sociala strukturen var tätt sammankopplade.

I Mark har den långa traditionen av hemtillverkning och förläggarverksamhet skapat ett gynnsamt och unikt företagsklimat. Regionens styrkor är förmågan till flexibilitet i handelmönstren, att kunna parera lågkonjunkturer och under tillväxtperioder investera i andra verksamheter. Efterkrigstiden och en bit in på 1960-talet innebär en industriell boom. Den småskaliga sömnads- och trikåttillverkningen och den storskaliga industriella verksamheten längs Viskan skapar en urbaniseringsprocess i Mark med stor bebyggelsekoncentration utan självklart centrum.

Postorderrörelsen blir både en utveckling och en ersättning av gårdfarihandeln. Distributionen sker direkt mot kunden genom kataloger, utan en försäljare. Nya arenor som Boråsmässan växer fram och mäsas hålls första gången 1949. Det sociala formatet blir viktigt i distribution och kontakt med uppköpare och kunder. Denna utveckling har med hjälp av tekniken utvecklats vidare via internet med webbutiker och sociala forum.

Med blicken mot framtiden

Industrialismen för oss från ett cykliskt liv till ett linjärt med visioner och mål.

Teknikutvecklingen bestämmer takten.

Vi flyttar till platser där *framtiden* finns.

Ingen vill lämnas kvar i det förflutna.

Den moderna människan kliver fram.

Hon börjar skaka av sig sitt ok av börd och klass och söker själv staka ut sin framtid.

I förhandling med arbetsgivare och stat drar hon upp konturerna till ett nytt samhälle.

Den sociala ingenjörskonsten är född.

17 århundraden har Sjuhäradsbygden och Mark drivit en utveckling som gjort området till Sveriges textila centrum. Möjligheterna att försörja sig på enbart boskapsskötsel och jordbruk var små, och människorna i bygden började med hantverk och textilproduktion som en binäring. Ull och lin tillverkades av bönderna och vävdes till tyger på gårdar och i torp. Med hjälp av gårdfarihandlare eller *knallar* såldes tyget vidare och det utgjorde en viktig inkomstkälla.

Binäringar

Under medeltiden var boskapsskötsel befolkningens huvudsakliga näring, men under 1500- och 1600-talen skövlades skog i stor omfattning vilket försämrade villkoren för att sköta boskap. Olika krig i området bidrog också till att boskapsnäringen försvårades. För att kunna försörja sig tvingades man till olika binäringar. I Marks härad blev hemvävning av textilier i ull och lin en viktig binäring.

Häraderna i Sjuhäradsbygden fick år 1680 medgivande från riksdagen att handla med varor som de själva producerat. Gårdfarihandeln, handeln med de olika varorna från bygden, blev för många bönder viktigare än själva jordbruket. De fick genom denna handel in kontanter och kunde köpa råvaror som lin och ull att lämna ut till hemväverskor. På så sätt uppstod förlagsverksamhet i slutet på 1700-talet. Att förse väverskor med ull och lin blev för några så lönsamt att de helt gav upp övrig handel och blev så kallade samköpare. Denna verksamhet är föregångare till den förläggarverksamhet som senare skedde med importerat bomullsgarn.

Lin

I mitten av 1700-talet var linproduktionen störst i Sätilla, Tostared, Skene och i södra Mark – Istorp, Öxnevalla, Horred. I slutet på 1700-talet gjordes en nationell satsning för att stimulera odling och beredning av lin. Det norrländska linet från Hälsingland och Ångermanland var överlägset i kvalitet, men linet från Mark höll konkurrenskraftiga priser. I ett försök att höja kvaliteten verkade under ett par år norrländska linvävere i Mark, men utan större resultat.

Verksamheten med linnevävning ökade på flera håll i häradet samtidigt som förläggarverksamhet med bomull som råvara utvecklades.

Ull

Vad gäller ullhanteringen var det främst i Kinds härad i Sjuhärad som den utvecklades till en stor förläggarrörelse. Man tillverkade vadmal. Detta behandlades i vadmalstamp, där ullen arbetades ihop så att det blev tätt. Kläder av vadmal hade egenskaperna att de var varma och vattenavstötande.

Myndigheterna försökte genom premier att organisera hemspinningen, och stödde grundandet av spinnerier i städerna. Statliga åtgärder hade dock ingen större inverkan i Sjuhäradsbygden. Det system som rådde i bygden med hemspinning, hemvävning och gårdfarihandel utgjorde en integrerad process som hävdade sig mot all statlig styrning. Försök till att organisera tillverkningen skedde dock i liten skala i manufakturerna, till exempel i Källäng 1842 där man samlade väverskor under en gemensam arbetsledning i något som liknade fabriksverksamhet. Även linneväveriet Ekelunds har del av sitt ursprung i manufaktur som startade år 1859 av förläggaren Sven S Ekelund och hans systerson Anders Ekelund.

Människorna i Mark är kända för både sitt hantverkskunnande och sitt affärssinne. Redan på 1500-talet fick skattmasen sin betalning i textilier från bygden. Boskapsskötsel och jordbruk fick stå tillbaka för den allt viktigare textilproduktionen. På de allra flesta torp i bygden fanns det kvinnor som "satt på väven". För den växande skaran torpare blev hemvävningen en viktig inkomstkälla.

Försörjning

Den textila industrin i Mark har sina rötter i medeltiden. I Marks härad, som var större än dagens Marks kommun, bodde i början på 1300-talet totalt 11 000-12 000 personer. Området gränsade till Danmark vid denna tid, och fogdeborgar fungerade både som försvar och handelsplats. I Mark fanns fogdeborgarna Öresten och Kinnaborg. Närmsta större stad var Varberg.

Den huvudsakliga näringen var boskapsskötsel, som sedan medeltiden varit viktigare än jordbruk. Bygden var känd för sin handel och hantverksproduktion såsom träslöjd och smide. Man vävde ylleyget vadmal för husbehov och under 1500-talet fick vadmalen ekonomisk betydelse när den användes som skatteinbetalningsmedel. Ett linnetyg, så kallad marbolärft, användes också som skatteinbetalningsmedel. Bönderna framställde själva råvarorna lin och ull, eller försågs med råvaran av handlare eller så kallad samköpare. Vid behov importerades dessa varor från Danmark, Island eller Ryssland. Innan bomullsproduktionen tog fart under 1820-talet fanns det redan en stark tradition med kunskapskapital i form av vävare och spinnare.

Bygemenskap och boende

Befolkningen bodde för 1700-talets mitt till största del i mindre byar där man kombinerade självhushållning med någon form av byteshandel. På landsbygden var byn den centrala punkten. Åker och äng var uppdelade men ägdes enskilt av bönderna. Betesmark, utmark och skog ägdes gemensamt. Bönderna brukade jorden tillsammans, och skötte underhåll av vägar och gärdesgårdar gemensamt. Gårdarna var

koncentrerade till en bykärna fram till skiftesreformerna på 1800-talet, då gårdarna flyttades ut på åkermarkerna vilket förändrade bybebyggelsen.

Långt in på 1800-talet var jordbruksredskapen gjorda nästan enbart av trä. Järn användes främst till liar och yxor. Man använde sig av oxar för att bruka jorden, hästar var inte alls lika vanligt eftersom deras hovar var för ömtåliga för den steniga jorden.

Nya levnadsvillkor

Sveriges befolkning ökade dramatiskt under 1700- och 1800-talen, så även i Mark. Orsaken var bland annat förändringar inom jordbruket som gav förbättrade odlingsmetoder, odlingsredskap och grödor. En följd av skiftesreformerna var att många bönder fick mindre yta åkermark att bruka och istället blev torpare. Genom befolkningsökningen ökade mängden torpare, men även grupper av jordlösa s.k. backstugusittare. Torpare och backstugusittare var utsatta grupper som var beroende av storbönderna för sin försörjning.

Vid denna tid växte hemindustrin och vävnadstillverkning förekom hos såväl bönder som torpare och backstugusittare. I första hand var det kvinnor som vävde, d.v.s. husmödrar, döttrar eller äldre inyses kvinnor. Unga flickor kunde få tjänst som vävrigor hos en storbonde eller torpare. En vävstol var en relativt billig investering. Enligt bouppteckningar värderades den till samma pris som en gris eller en get.

Den textila produktionen ökar och utvecklas till ett förlagssystem. Hemväverska, gårdfarihandlare och förläggare samverkar i en ekonomisk struktur, förläggarna är vinnare. En ny råvara – bomull - gör att makten koncentreras till förläggarna. De sysselsätter tusentals väverskor. Väverskan befinner sig i en utsatt position, hennes värde bedöms efter arbetsinsats.

Framväxten av förläggarsystemet

Vid slutet av 1700-talet började hemslöjd övergå till hemindustri och ett förlagssystem tog form. Bönder, som genom handel med tyger fick tillgång till kontanter, kunde köpa lin och ull och lämna till den fattigare delen av befolkningen som fick betalt för kardning, spinning och vävning. Bonden kallades för samköpare, han sålde sedan själv tyget vidare eller tog hjälp av gårdfarihandlare. Samköparen var delaktig i både produktion och distribution av tygerna och var den som kontrollerade processen.

När bomullsgarn på allvar började importeras i början på 1820-talet konkurrerade den snabbt ut linet. Arbetskraften som tidigare behövts för att odla och förädla lin frigjordes och mer arbete kunde läggas på produktion av den textila vävnaden. Samköparnas, eller som de nu kom att kallas; *förläggarnas* välstånd ökade. De köpte färdigt bomullsgarn av

importörer eller spinnerier i Göteborg med omnejd. Kontrollen av råvaran koncentrerades därmed till förläggaren.

En framgångsrik förläggare kunde, i sin tjänst, ha upp till tusen väverskor.

Underförläggaren eller *kommissionsvävaren*, var en man som hämtade garn och delade ut det till väverskor och för detta fick provision från förläggaren. *Väverskan* vävde tyg av garnet och fick betalt för sitt arbete när hon lämnade det färdiga tyget till förläggaren. Ofta fick de gå långt med de tunga garn- eller vävbuntarna som i regel bars på huvudet. Förläggaren sålde tyget vidare till *knallen* som sålde det vidare i Sverige och grannländerna.

I händerna på förläggarna

Om väverskan inte kunde redovisa för allt garn hon hämtat fick hon betala mellanskillnaden. Förläggaren kunde även stoppa utlämningen av garn. Det finns exempel på notering som "*absolut aldrig mera garn*" i förläggarnas vävböcker. Orsaken kunde vara att väverskan vävde åt andra förläggare eller att hon vävde för glest. Då blev väverskan av med sin inkomst, vilket var förödande speciellt för torpare och backstugusittare.

I denna förindustriella tid var förlagsystemet gynnsamt som form. Man kunde lätt anpassa arbetet till jordbruket både vad gällde arbetare och kapital. Man vävde året om men intensiteten tycks ha varit som högst under november, december och mars. Hela vävarfamiljen deltog, även män och barn.

Användningen av bomull innebär att man tappar kontroll över råvaran och istället blir helt beroende av tillgång, priser, tullar och importbegränsningar på en global marknad. Vid internationella kriser och lågkonjunktur drabbas förläggarna av konkurs medan torpare, backstugufolk och småbönder svälter. Bomullen kommer från Nordamerika, där den produceras av afrikansk befolkning i slaveri. Bomullen som vävs i Mark är märkt av hundratusentals slavars svett, blod och liv. Övergrepp mot utsatta människor sker både i Nordamerika och i Mark i strävan att producera enorma mängder till minsta möjliga kostnad.

Tillverkning av bomullstextilier blev en jätteindustri med stora konsekvenser både ekonomiskt, politiskt och socialt. Utvecklingen av industrier ledde till stora samhällsförändringar. Marks storbönder blev förmögna och mäktiga textildirektörer med stort inflytande i samhället. Skiftesreformer inom jordbruket skapade samtidigt en ny grupp människor som blev lönearbetare.

Förläggarsystemets förutsättningar

De långvariga krigen mot Napoleon och förlusten av Finland 1809 drabbade Sverige hårt och gjorde landet ekonomiskt försvagat. År 1815 samlades rikets stånd till riksmöte för

att genom politiska åtgärder förbättra situationen. En av åtgärderna var att 1816 införa en ny tulltaxa och importförbud på bomullsvävnader. Man oroades av att de billiga importerade bomullstygerna hade börjat ersätta de inhemska linnevävnaderna. Paradoxalt nog ökade istället den inhemska bomullstillverkningen, tack vare importförbudet. Priset på råbomull sjönk drastiskt och bomull kunde då importeras. Samtidigt höjdes kvalitén vilket underlättade spinningen. Trots tullar och restriktioner blev bomullen en jätteindustri. Än i dag är det svårt att hitta en handelsvara som påverkat kulturen så som bomullen gjort, ur ett ekonomiskt, politiskt och socialt perspektiv.

Samhällsutveckling

Tillväxten inom hemtillverkningen måste ses mot bakgrund av samhällsutvecklingen i stort. Mellan slutet av 1700-talet och mitten av 1800-talet byggdes den sociala och samhällseliga struktur som möjliggjorde en snabb industrialisering. En av de viktigaste orsakerna till att den förindustriella textilproduktionen kunde utvecklas var skiftesreformerna under 1700- och 1800-talen som effektiviserade jordbruket. Den gynnade storbönderna, medan splittringen av byarna gjorde att de mindre lantbruken fick svårt att klara sig. Många tvingades ta tjänst på de större lantbruken och blev löntagarbönder. Det lade grunden till det ekonomiska system som innebar arbete mot avlöning. Uppkomsten av de nya grupperna löntagare och arbetsgivare innebar att ståndssamhället övergick till ett klassamhälle, där pengar på ett nytt sätt symboliserade medborgarens position. Flera av förläggarna i Mark som kom från bondesläkter blev nu rikast i hela häradet. Längre rådde en dubbel ekonomisk struktur. Det ansågs fint att äga jord, samtidigt som förläggarna tjänade pengar på sina affärer och blev en stark ekonomisk makt.

Samarbete och konkurrens

Förläggarna samarbetade gärna, till exempel inom handelspolitiken. När liberala krafter ville ha frihandel och avskaffa tullar, gick förläggarna ihop för att bevara importtullarna som gynnade den svenska textilproduktionen. Likaså samarbetade de kring väverskornas löner.

Men förläggarna var också konkurrenter som tog stora ekonomiska risker. Uppköpen av bomull skedde ofta på kredit och förläggarna var beroende av att knallarnas resor var lyckosamma och regelbundna, annars hotade konkurs. Som mest fanns kring 1830 ett 50-tal förläggare i Mark som tillsammans sysselsatte uppemot 4000 människor. Det blev slutligen bara de kapitalstarkaste bönder som hade möjlighet till de ekonomiska investeringar som krävdes. Det ledde till att det blev ett mindre antal, men desto rikare, förläggare som kontrollerade hemindustrin.

Hela hemvävnadsverksamheten i Mark tillhörde några få förläggarsläkter, som också stod för kreditgivning. Man ansåg att kapital var viktigare än anor, men hade en livsstil som ändå liknade aristokraternas med kostsamma vanor och boende i stora gårdar. Genom gifte inom den egna gruppen behöll man kontrollen över förläggarverksamheten.

Förläggare – släkt och nätverk

Förläggarna fick sin titel av att de förlade bomullsgarn till väverskorna. Förutom att bedriva förläggarverksamhet hade de även jordbruk och skogsbruk, och deras kapital var stort. Hemvävarindustrin var i stort uppbyggd av några enstaka förläggarsläkter, som tillsammans utgjorde ett nätverk av kreditgivare. Genom kusiningifte eller gifte med andra förläggarsläkter kunde makten behållas inom den egna gruppen. Många av förläggarnas bokhållare fick möjlighet att gifta in sig i förläggarsläkter. Man var i övrigt trogen sin släkt, och ville inte beblanda sig med någon ur de högre stånden. Samtidigt levde förläggarna som aristokrater i fråga om bostäder, mat och kläder.

En stor förläggarsläkt härstammar från Ingemar Larsson, född i Tostared år 1660. Hans ättlingar grundade Kinnasand, Ekelunds, Ludvig Svensson, Borås Wävferi Kungsfors och Kasthall.

”Förläggarrörelserna gick ofta i arv till nästa generation. Ofta var det föräldrarna och icke barnen själva som valde äktenskapspartners. Härvid hade man sällan ambitionen att med hjälp av sitt kapital gifta in sig i adelskalendern. Man föredrog bygdens egen förläggararistokrati. Därigenom slog man vakt om det för rörelsen väsentliga kapitalet” (Folke Millqvist)

Den mäktigaste förläggaren under 1820-talet var Anders Eriksson på Kinna Sanden. 1838 övertogs verksamheten av bokhållare Sven Andersson, som gifte in sig i släkten. Han blev Kinnabygdens störste förläggare som tidvis sysselsatte upp till 2000 väverskor. Generationen efter startade fabriksproduktion av textilier i företaget Kinnasand.

Företaget blev kvar i släkten i 17 generationer fram till 1980-talet.

Även Sven Erikson på Rättaregården, grundaren av spinneriet i Rydal, var en mäktig förläggare som 1830 hade fler än 1500 väverskor och flera underförläggare, så kallade kommissionsvävare. Hans släkt kom att kontrollera fabrikena i Rydal, Svaneholm, Viskafors och Rydboholm.

Makt och kapital att utveckla

Fritsla var den ort som kom att öka mest i befolkningen under industrialiseringen i Mark. På bara 25 år utvecklades Fritsla från ett bondesamhälle med 900 invånare till ett industrisamhälle med 2700 invånare. Bakom etablerandet av industrin i Fritsla låg Lars Johan Wingqvist från Södra Ving i Skara-trakten. Via en tjänst i tobaksaffär i Göteborg

kom han som bokhållare till Sven Andersson i Kinna. Han gifte sig med en dotter till förläggaren Olaus Johansson i Fritsla och startade en handvävnadsrörelse. Verksamheten utvecklades snabbt och väverskor i ett stort område, ända till Rångedala, arbetade för Wingqvist. 1874 köpte han Skyttegården och förvärvade vattenfallet Hjälltorp. Samma år invigdes väveriet, med 150 vävstolar importerade från England. Garnet köpte man från spinneriet i Rydal. Wingqvist i Fritsla var det största företaget i länet år 1885. Det som kommer att avsluta epoken L J Wingqvist Mekaniska Wäfveri var bränder, den sista 1975.

Bygden och hemindustrin drabbas av svåra bakslag i form av bomullssvält, kolera och missväxt. Samtidigt har olika förutsättningar för industri vuxit fram. Ett antal bomulls- väverier och spinnerier etableras i Mark. Man hämtar arbetskraft från de stora grupperna av torpare och jordlösa. Industriproduktionen ökar och fabrikerna ersätter i slutet av 1800-talet det gamla förlagssystemet i Mark.

Från förläggarverksamhet till industri

Hemindustrin avtog under 1870-talet som en konsekvens av flera händelser med början från 1840-talet och framåt. Politiska beslut på nationell nivå påverkade situationen för hemvävarna i Mark. Näringsfrihetslagarna som antogs 1846 och 1864 inverkar negativt på gårdfarihandeln. Importförbudet på bomullsvävar upphävdes 1857 vilket innebar att konkurrensen ökade. Även internationella händelser som det amerikanska inbördeskriget 1861-1865 fick följder i Mark, eftersom det påverkade tillgången på råbomull. På grund av kriget stoppades den amerikanska exporten av bomull vilket ledde till att flera väverskor i Mark förlorade sin inkomst. Perioden kallas för bomullssvälten.

År 1866 härjade en koleraepidemi, och åren 1867-69 var det svår missväxt i Mark. Situationen för människorna i Mark blev så svår att staten åren 1860 och 1869 med ekonomiska medel försökte lindra nöden i Älvsborgs län. Många markbor valde att emigrera till USA vid denna tid.

Industrierna

Näringsfrihetslagen från år 1846 hade negativ effekt för knallarna och deras verksamhet men den skapade också förutsättningar för att kunna expandera den textila verksamheten. Bankväsendet utvecklades och kommunikations- och distributionsmöjligheterna ökade genom att handelsflottan, vattenkanaler och järnvägarna började byggas.

I takt med att den inhemska bomullsvävningen ökade blev efterfrågan på spunnet bomullsgarn större. Bomullsspinnerier började etableras, främst i Göteborgstrakten. Under 1840-talet slut höjdes priset på bomullsgarn på världsmarknaden, vilket gynnade

de svenska spinnerierna. 1853 etableras Sjuhäradsbygdens första bomullsspinneri i Rydal. Initiativtagare var Sven Erikson från Kinna, en man som haft stor betydelse för den svenska textilindustrins utveckling. Han var en framgångsrik vävnadsförläggare, som även låg bakom grundandet av Sveriges första mekaniska bomullsväveri i Rydboholm, 1834. Tack vare att bomull spanns i Rydal, kunde man förse bygden med färdigt bomullsgarn.

Arbetskraften till industrierna utgjordes av torpare och jordlösa. Hemväverskornas löner sjönk runt 1850, samtidigt som priset på potatis och spannmål ökade. Situationen för arbetarna var svår och allt fler tog tjänst i den begynnande industrin. Verksamheten inom hemindustrin fortsatte dock parallellt med industriproduktionen under några decennier.

Under 1870-talet expanderade bomullsindustrin kraftigt. Fabrikerna ersatte under 1880- och 1890-talen det tidigare förlagssystemet i Mark. Järnvägen mellan Borås och Varberg anlades 1880 och blev starten för en intensiv industrialiseringsvåg. Att man bytte ut vattenhjulet mot ångmaskinen som kraftkälla bidrog till möjligheterna att expandera.

Två av hörnstenarna i uppbyggandet av textilindustrin i Mark var släktskap och ekonomiska uppgörelser. Förläggarsläkterna tog beslut som skulle gynna den egna kretsen och deras förmögenhet. Textilindustrin behövde även samverka med övriga industrier i bygden som färgerier, snickerier och svarverier.

Växelverkan mellan de tidiga fabrikerna i Mark

Redan på 1600-talet fanns hantverksfabriker som försåg försvarsmakten med textilier. De fanns i Norrköping och senare i Alingsås. Den textilindustri som växte fram i Göteborgstrakten och i Sjuhäradsbygden hade förlagssystemet som grund och producerade sin hemslöjd för allmänt bruk.

De första mekaniska bomullsspinnerierna anlades 1805 i Lerum och Sjuntorp. Det första mekaniska bomullsväveriet anlades i Rydboholm 1834. I Norrköping och Malmö mekaniserades så småningom yllefabrikerna. Tyngdpunkterna för den svenska textilindustrin låg alltså i områdena kring Göteborg och Norrköping, Sjuhäradsbygden och Skåne-Halland.

Samverkan och påverkan

De täta relationerna mellan förläggarna i Mark byggde på släktskap och ekonomiska uppgörelser vilket hade en positiv inverkan vid de industriella etableringarna. Kapitalet som investerades i fabriker hade förläggarna tjänat på sina hemväverskors slitsamma arbete.

Även övriga industrier samverkade med textilindustrin i Mark och de utvecklade ett ömsesidigt beroende. Träindustrin i Hyssna svarvade spinnrockar till hemindustrin och bobiner till fabrikena. Färgerier behövdes och de hemsömmerskor som sydde plagg mot betlaning utgjorde ett komplement till vävindustrin. Trikåindustrin utvecklades som en följd av väveriernas etablering.

När Rydboholmsbolagets fabriker startade utgjorde det ingen konkurrent till hemindustrin. Hemväverskorna vävde grövre tyger och eftersom deras löner var så pass låga var det inte lönsamt att mekanisera den tillverkningen. I fabriken producerades tyger som i huvudsak var släta och tätt vävda tyger, som främst brukades av överklassen. Även ett bomullstyg kallat mollskinn som användes till arbetskläder producerades.

En av de förmögna förläggarna var Lars Johan Wingqvist. Han kom från Skaratrakten och gifte in sig i en förläggarsläkt. 1874 startade han ett mekaniskt väveri Fritsla. 1885 hade väveriet en omsättning på 1 250 000 kronor. Företaget växte, byggde till och utökade sin verksamhet. Väveriet gynnade etablering av andra textilföretag. 1888 startade Fritsla Yllefabrik med tillverkning av halsdukar och kaschmirsjalar, och 1905 startade Fritsla syfabrik.

Att sy eller sticka plagg mot betalning blir i slutet på 1800-talet en ny form av hemarbete. I Hyssna skaffade kvinnorna själva sina stickmaskiner och lärde sig att hantera dem. I början av 1900-talet tjänar människor tillräckligt med pengar för att kunna köpa färdigsydda kläder. I takt med att efterfrågan på klädesplagg ökar utvecklas produktionen inom konfektionsindustrin.

Hemindustri med lönsömnad och maskinstickning

På 1880-talet växte stickning och sömnad fram som nya former av hemarbete inom förläggarverksamheten. Man arbetade hemma med hjälp av stickmaskin och symaskin. Ingentenda var skrymmande eller svår att sköta, och stickmaskinen lämnades ofta ut som lån till hemarbetaren. Detta hemarbete innebar oregelbundna arbetstider och låg lön, men var ändå högre än hemväverskornas löner.

Dessa verksamheter gav så småningom upphov till en stor mängd bolagsbildningar som under första hälften av 1900-talet kom att ersätta den traditionella hemslöjden och hemtillverkningen. 1888 startade Fritsla Yllefabrik med stickning av halsdukar och kaschmirsjalar, och man sysselsatte ett 50-tal hemstickerskor. 1901 startade Fritsla Syfabrik med 5-6 symaskiner. 1931 hade tillverkningen utvecklats till att innefatta 44 hemarbetare, varav merparten var boende i Fritsla och Skephult.

Anders Arnell på Lockö i Hyssna började med förläggarverksamhet inom hemvävning 1874. Ganska snart hade han 500 väverskor. Sedan 1880-talet bedrev han parallellt med vävningen förläggarverksamhet inom stickning där västar, jackor och koftor stickades. Det var kvinnorna i Hyssna som initierade detta, den första kvinna som utbildades sig på maskinstickning var Elisabet Hansson i Melltorp i Hyssna. Hon införskaffade sin maskin själv, och fler kvinnor följde i hennes spår med Elisabet som lärare. Vävnaadsförläggarna insåg att de stickade produkterna hade potential och det var vanligt att vävnaadsförläggare övergick till verksamhet med stickning. Flera av dem startade firma och lämnade ut hemarbete till stickerskor.

I Hajom, Hyssna och Sätilla blev maskinstickning, det vill säga trikå, den övervägande textila inriktningen. I södra Mark fortsatte hemvävningen längre in på 1900-talet än i övriga Mark, framförallt gäller det tillverkningen av linnevävnader.

I början av 1900-talet börjar en konfektionskonsumtion av stora mått. Den svenska befolkningen hade nu pengar och möjlighet att köpa industritillverkade färdigsydda kläder. Det innebär för Sjuhäradsbygden och Mark en specialisering där hemindustrin efter 1930 utvecklas till en komplementindustri som tillverkar produkter för fabriker, grosshandelsfirmor och postorderaffärer.

Från 1930-talet och fram till sent 1900-tal var det många kvinnor som försörjde sig på hemsömnad och sydde kläder på beställning. Lönsömnaden, som var knuten till en förläggare och hans kapital, hade nu utvecklats till en egenägd hemindustri.

Med maskiner och arbetare på plats i fabriken stärker företagen sin kontroll över produktionen. Hemväverskans yrkesskicklighet ersätts av maskiner och deras tekniska kapacitet. Nu är det maskinen som väver tyget. Människans roll är att passa maskinen. Kraven på allt högre effektivitet ökar och man inför tidsstudier för att uppnå en maximal arbetsinsats.

Teknikutveckling

Upplysningstiden under 1700-talet skapade genom sina idéer förutsättningarna för den industriella revolutionen. Tankar kring samhällets struktur och världens fysiska beskaffenhet ledde till förändringar i samhället och tekniska innovationer och lade grunden för 1800-talets industrialisering.

En viktig faktor för utvecklingen i Mark var den globaliserade handeln och nya konsumtionsmönster. Bomullen, som blev den dominerande råvaran inom textilproduktion efter 1820, innebar en direkt koppling mellan Mark och

världsmarknaden. Även järnvägen var en viktig del i de ekonomiska och sociala förändringar som skedde. Järnvägen innebar möjligheter till nya marknader och ökad produktion, vilket märks i det stora antal etableringar av företag och fabriker runt sekelskiftet 1900.

Arbetets förändring

I den tidiga självhushållningens tid beredde man själv ull och lin, tillverkade tyget och sydde plaggen i hemmen. När efterfrågan på tyger ökade övergick självhushållningen till hemindustri där man producerade tyger för försäljning. När bomullsgarnet introduceras är det fortfarande hemväverskorna som har kunskapen om vävningen.

Den tekniska utvecklingen inom textilindustrin skedde i England under 1700-talet. Britterna införde exportförbud på maskiner för att behålla den tekniska kompetensen inom landet, men det hävdes 1853. När spinneriet i Rydal anlades köpte man maskiner från England och anlätade en engelsk spinnmästare. I och med den industriella tillverkningen där arbetet delas upp och specialiseras berövas vävarna insyn i hela tillverkningsprocessen och därmed även sin möjlighet att påverka den. Arbetet effektiviseras samtidigt som vävaren förlorar sin yrkesskicklighet. I en handvävstol gör väverskan ett genomsnitt på 14 inslag/minut. Med en mekanisk vävstol som drivs av vattenhjul eller ångkraft kan man göra 170 inslag/minut. I en fabrik skötte man dock fyra vävstolar och de totala inslagen uppgick därför till 680 inslag/minut per arbetare.

Tidsstudier

I början av 1900-talet rationaliserades industriarbetet, influerat av en brittisk vetenskapsman vid namn Taylor. Hans idéer, taylorismen, innebar att man höjde produktiviteten genom att införa ackordslöner, befriade arbetaren från tankeverksamhet samt samlade kunskapen hos företagsledningen. Följden blev att företagsledarens kontroll över arbetet ökade. Tidsstudiemän anställdes för att beräkna hur snabbt arbetarna vävde, och kravet från ledningen var en snabbare och effektivare arbetsinsats. Det blev en hets gentemot arbetarna som ledde till olycksfall och förslitningsskador.

Industrin som producerar textilier av bomull växer sig allt starkare under 1800-talet. Utvecklingen fortsätter under den första hälften av 1900-talet. När textilimporten blir helt fri i början av 1960-talet får många industrier det svårt att hävda sig mot konkurrensen. Textilier som tillverkas utomlands är alltför billiga. Man tvingas omstrukturera och utveckla verksamheten för att anpassa den till de nya villkoren som råder på marknaden.

Den inhemska produktionen på 1800-talet

Sjuhäradsbygden blev tillsammans med Norrköpings- och Göteborgsregionen centrum för svensk bomullsindustri under 1800-talet. Efterfrågan på bomull ökade under 1850-talet vilket ledde till en större produktion, och bomullstyger blev den vanligaste vävnaden i svensk textilproduktion. Bomullssvälten, som inträffade som en följd av det amerikanska inbördeskriget 1861-1865, påverkade både hemvävnadsindustrin och fabriksproduktionen. Amerika kunde inte längre exportera bomull, och befolkningen i Sjuhärad miste möjligheter till försörjning. Följderna blev katastrofala, både ekonomiskt och socialt. Hemtillverkningen upphör i princip helt under en period och i Sverige stänger tio spinnerier ner sin produktion. Under 1870-talet hämtar sig dock industrin och utvecklas.

Fabrikerna ersätter det gamla förlagssystemet och Borås-området blir centrum för de nya väverierna. Från 1880-talet är Borås den mest expansiva industristaden i Sverige. Man anammar engelsk teknologi och företagsform och bygger ett 80-tal fabriker samtidigt som befolkningen fördubblades.

Tiden före och efter andra världskriget

I början på 1900-talet baserades textilindustrin främst på importerad råvara, vilket ökade industrins känslighet. Liksom under det amerikanska inbördeskriget medförde världskrigen problem med tillgången på råvara. Trots svårigheter stundtals expanderar textilindustrin fram till 1950-talet. Därefter sjunker sysselsättningen inom den textila tillverkningen. Orsaken är att textilimporten släpptes helt fri i början av 1960-talet. Flera av industrierna i Sjuhäradsbygden utkonkurrerades till låglöneländer, trots statligt stöd fram till 1993. Många företag inriktade sig istället på färgning och beredning av tyger, men även dessa verksamheter har tvingats flytta till andra länder, till exempel Portugal och Baltikum.

Tidigare levererade textilindustrin främst till konfektionsindustrin. Idag är man istället underleverantörer till annan industri, till exempel bilindustrin med tillverkning av krockkuddar och sätesbeklädnad. Regionen är dock fortfarande ledande vad gäller handel, distribution och organisering inom textilbranschen.

Europa och Asien

Allt mer textil produktion sker idag i Asien, där produktionen sker till ett förmånligare pris. Det finns dock möjligheter för europeiska länder att konkurrera med Asien när det gäller effektivare logistik, kompetens inom tekniska textilier, kortare ledtider samt samarbete inom EU. Den europeiska textilindustrin kan delas upp i tre delar: textiltillverkning, klädtillverkning och framställning av konstgjorda fibrer. Idag är Europas textiltillverkning koncentrerad till Spanien, Portugal och Grekland. Även Storbritannien, Italien, Frankrike och Tyskland står för en stor produktion. För att kunna

konkurrera med Kina och andra asiatiska länder satsar Europa på att utveckla högteknologiska produkter av god kvalitet. Fokus ligger på design, kreativitet samt innovativa produkter.

Stora samhällsförändringar följde i industrialiseringen och urbaniseringen spår. En förändring i de sociala mönstren leder till att man utvecklar en socialpolitik för att kunna tillgodose befolkningens behov. I strävan att värna om trygghet och solidaritet framhävs hemmet och nationens betydelse. Samtidigt organiserar sig arbetarklassen för att kunna förbättra sina livsvillkor.

Socialpolitik – historia

Med begreppet socialpolitik menas att direkta eller indirekta statliga åtgärder vidtas i syfte att ge medborgarna förbättrade levnadsvillkor och ökad trygghet i tillvaron. Åtgärderna är i första hand förebyggande och uppnås vanligen genom inkomstfördelning och en garanterad lägsta nivå för sociala tjänster. Det innefattar till exempel skydd vid sjukdom, ålderdom och arbetslöshet.

Industrialiseringen under 1800-talet förändrade tillgänglighet av sjukvård och äldrevård. I det nya samhället som växte fram blev ekonomin den styrande faktorn och de sociala mönstren förändrades. Med socialpolitiken ville man utforma ett trygghetssystem som innefattade hela befolkningen, och man ville även skapa en nationell politisk gemenskap. Hemmet och nationen framhölls för att bygga upp en fosterlandskänsla och solidaritet, samtidigt som man värnade om medborgarnas trygghet. Socialdemokrater och liberaler var eniga i denna fråga. Tillkomsten av Socialstyrelsen 1912 och ett särskilt departement för socialpolitikens uppgifter var inledningen till den statligt kontrollerade socialpolitiken.

Ellen Key var författare, pedagog och kvinnoaksidolog. Hon var liberal men hade socialistiska idéer och propagerade för hemmet och kvinnans roll i samhället. Den kvinnliga egenart skulle man värna om och kämpa för. Individen skulle vara fri att välja såväl utbildning som yrke. Hennes hopp var att samhället med hjälp av kvinnornas rösträtt skulle omvandlas i en mjukare riktning.

Rudolf Kjellén som var professor i statskunskap förespråkade under 1900-talets inledning att ett ökat statligt förmyndarskap var nödvändigt och att klasserna skulle underordna sig det stora hela. Klasssamhället skulle omvandlas till en gemensamhetskapande svensk nation.

Samtidigt sker en organisering inom arbetarklassen uppmuntrad av viljan att förbättra levnadsvillkoren. Vikten av utbildning framhävs och man ordnar studiecirkel för att

fördjupa sina kunskaper. Arbetarrörelsen, liksom övriga folkrörelser under 1800-talets slut, är gemenskapsbildande, sammanhållande och värdeförmedlande. Man värderar solidaritet och skötsamhet högt, vilket knyter an till den patriarkala traditionen. Folkrörelsen liksom folkhögskolorna blir drivkrafter som stärker arbetarklassen.

Politiska, religiösa, ekonomiska och sociala orsaker har i århundraden gjort att människor förflyttat sig. Industrialiseringen orsakade också migration, både till och från Sverige. Arbetskraft och kompetens efterfrågades till industrierna vilket gjorde att människor flyttade in till bygden. Svårigheter att försörja sig gjorde att några valde att emigrera, för att skapa sig nya möjligheter i ett annat land.

Migration

Migration kan ske i form av invandring och utvandring. Att invandra/immigrera, eller utvandra/emigrera kan ha många olika orsaker. Den kan vara både frivillig och ofrivillig och påverkas av ekonomiska, politiska, sociala och religiösa faktorer. För en del sker migrationen som en tillfällig företeelse och man räknar med att senare kunna återvända till sitt land. Migration sker inte bara från land till land. Människor kan förflytta sig mellan samhällsklasser, mellan olika kulturer eller mellan områden inom ett land.

Kunskapen vandrar

Väverskornas kunnande i att hantera fibrer och textila material var stor inom hemindustrin i Mark. När industrin startade behövdes andra kunskaper och en rekryteringsprocess inleddes. Till de första industrierna rekryterades folk med erfarenhet från industriarbete, både från Sverige och utomlands. I Rydal anställdes yrkeskunnigt folk från spinnerierna i Göteborgstrakten. Den förste spinnmästaren var en brittisk man som arbetat i spinneri i Lindome.

I takt med att industrin utvecklades tar även hemväverskorna barn anställning i fabrikerna. I fabrikerna finns nu personal med kompetens inom yrket. De fungera som läromästare. Allt fler människor i bygden börjar arbeta i fabrikerna, även de som driver småskaligt jordbruk.

Utvandring från Mark

Under 1850-talet råder svår missväxt i hela Sverige. Många emigrerar till USA i en utvandringssvåg som når sin topp under åren 1862-1872. I Mark drabbas man ytterligare när det amerikanska inbördeskriget stoppade tillgången på bomull, den så kallade bomullssvälten. Flera väverskor blir utan arbete och följderna blir svåra, både ekonomiskt och socialt.

Under åren 1867-69 ökar emigrationen från Mark till USA. Bönderna har tröttnat på de svåra försörjningsmöjligheterna och vill skapa sig ett nytt liv. Utvandringen från Mark är

ändå relativt sett inte så stor. Hemindustrin och den begynnande industrin ger trots allt en möjlighet till inkomst.

En etniskt blandad befolkning har i århundraden bidragit till utvecklingen i Sverige. Efter andra världskriget behövde industrierna arbetskraft och många människor från olika delar av Europa flyttade till Sverige för att arbeta. Den största gruppen som invandrade till Sverige år 2009 var hemvändande svenskar.

Mångfald

Sverige har i århundraden haft en befolkning bestående av olika folkgrupper, till exempel tyskar, holländare, valloner, engelsmän, judar och romer. I en form av arbetskraftsinvandring rekryterades holländare för att bygga staden Göteborg, och valloner rekryterades till bruken för att de var skickliga smeder och hantverkare. Folkgrupperna har genom tiderna på olika sätt bidragit till utvecklingen i Sverige.

Arbetskraftsinvandring

Efter andra världskriget befann sig Sverige i ett gynnsamt läge, eftersom man förskonats från krig. När andra länder befann sig i en återuppbyggnadsfas, kunde svenska industrier producera och exportera relativt konkurrensfritt. Man behövde dock arbetskraft till industrierna och man beslutade "importera" den med hjälp av lockbeten som högre lön och bättre sociala förmåner. I första hand kom människor från de nordiska grannländerna, men behovet var större än så och man rekryterade folk från länder i övriga Europa.

Den utländska arbetskraften betraktades i Sverige som permanent, till skillnad från andra länder där det kunde krävas mycket lång vistelse i landet för att få uppehållstillstånd.

Migration idag

Under 1800-talet emigrerade mängder av svenskar till USA. Ekonomiska svårigheter ledde till att man ville söka sig nya möjligheter. Situationen är liknande för många människor som lämnar sina länder idag. Arbetslöshet, politisk och religiös ofrihet är orsaker till att människor väljer att emigrera i ett försök att skapa bättre livsvillkor för sig och sin familj. Gemensamt för emigranter förr och nu är att det krävs mod och företagsamhet att bryta upp och lämna det välbekanta bakom sig.

Många människor som invandrar till Sverige gör det på grund av studier, familjeanknytning eller kärleksrelationer. Den överlägset största gruppen invandrare år 2009 var hemvändande svenskar.

Genom de socialpolitiska åtgärderna vill man öka tryggheten för befolkningen. Barnomsorg, skolgång och äldrevård blir politiska frågor och regleras med lagar. För industriarbetarna innebär den minskade arbetstiden och införandet av lagstadgad semester stora förändringar.

Socialpolitiska åtgärder

De socialpolitiska åtgärderna var nationella, men hade stora lokala variationer. Många arbetsgivare försåg sina arbetare med social omsorg som en del av personalpolitiken. Om arbetarna levde under goda och trygga förhållanden gynnades företaget. Arbetarna arbetade då mer effektivt och förblev ofta företaget trogna. Den personalpolitiken tillämpades i Rydal och med gott resultat, arbetarfamiljerna stannade kvar i samhället och arbetade i spinneriet i flera generationer.

Omhändertagandet av barn har varierat över tid, rum och klass. Ofta var det äldre släktingar eller syskon som såg efter de små barnen. Under 1920-talet fanns det barnkrubbor, föregångaren till dagens förskolor, på flera ställen i landet. Skolplikten infördes 1842, men efterlevdes av olika orsaker dåligt. Många barn arbetade vid den här tiden för att bidra till familjens försörjning. Först 1962 påbörjas införandet av en obligatorisk nioårig grundskola, ett projekt som avslutades 1972.

Förr fick fattiga och gamla "gå på socknen", vilket innebar att de enligt turordning fick husrum och mat av de övriga i socknen. Det fanns även fattiggård. Under 1930-talet får åldringsvården en speciell plats i socialpolitiken, och 1946 höjs folkpensionen.

Vid sekelskiftet 1900 arbetade man normalt 10-12 timmar/dag. Man införde åttatimmars arbetsdag 1919, men då arbetade man sex dagar i vecka, 48 timmar i veckan. Man var endast ledig vid stora religiösa högtider. 1938 infördes tolv dagars semester. Först 1971 infördes 40-timmars arbetsvecka, och man blev ledig både lördag och söndag.

1978 infördes fem veckors semester. Många företag hade så kallade semesterhem som arbetarna kunde utnyttja sommartid för en liten kostnad. Där kunde man koppla av med bad, dans och bangolf. Mathållningen organiserades gemensamt av arbetarna.

Socialpolitiken påverkade även bostadspolitiken. Statliga subventioner gavs för byggandet av så kallade egna hem efter 1913. Det gav arbetarna ett rymligare boende med trädgård.

Bidrag gavs till byggandet av barnrikehus vilket underlättade för stora barnfamiljer. Det var ett sätt att motverka emigration och avflyttning från landsbygden.

En del av socialpolitiken var det beredskapsarbete som skapades med hjälp av statliga bidrag under lågkonjunkturer. Efter den ekonomiska kraschen 1929 och under den internationella lågkonjunktur som följde avhjälpes den höga arbetslösheten med beredskapsarbete. Ersättningen motsvarade kollektivavtalet som gällde för arbetsuppgiften.

Efter en tid av ekonomisk kris och otrygghet under 1920-talet tar tanken om folkhemmet form. Idén kommer från det socialdemokratiska partiet och genomförs under 1930- och 1940-talen. Folkhemmet innebär trygghet och omsorg om människan. Under socialdemokratiskt styre utvecklar man folkhemmet och välfärden i Sverige genom bland annat bostadspolitik och sysselsättningspolitik.

Folkhemstanken utvecklas

Efter första världskriget producerades alltför mycket inom industrin, och varor fick slumpas bort eftersom konkurrensen var för stor på den internationella marknaden. Sverige drabbas av ekonomisk kris och deflation 1920. Företag tvingas skära ner, och arbetslösheten ökar dramatiskt. Matpriserna sjunker och jordbruken tvingas strukturera om sin verksamhet. Några år senare hade dock ekonomin blivit stark igen, med de nya bil- och varvsindustrierna som viktiga faktorer i den svenska ekonomin. Städerna växte kraftigt, på grund av krisen inom jordbruket och utslagningen av småindustrier på landsbygden.

Inför valet 1926 förespråkar socialdemokraterna med Per Albin Hansson i spetsen, tanken om folkhemmet. En idé om ett samhälle där omtanken om andra ska ha samma plats som den enskildes egenintresse och hävdelsebegär. 1932 vinner socialdemokraterna valet och Per Albin Hansson blir ny statsminister och Landsfader. Under 1930- och 1940-talen läggs folkhemmets grund under socialdemokratiskt styre.

Det moderna projektet, folkhemmet, förenade vetenskap och politik med rationell övertygelse till social teknik, det som kom att kallas social ingenjörskonst. Genom att uppfostra folket, styra det och näringslivet skapas möjligheter att ge trygghet. Gammalt och nytt, radikalt och konservativt blandas. Grundläggande positiva begrepp som demokrati och rättvisa hävdas medan klasskamp och internationell gemenskap får ge vika för nationell sammanhållning och folklig gemenskap. Patriarken Staten är nödvändig.

Det som kom att kallas Den Svenska Modellen utvecklades under socialdemokratiskt styre mellan åren 1932-1976. Uttrycket är svårdefinierbart, men vill visa på att Sverige avviker från andra länder i ekonomiskt, politiskt, ideologiskt och institutionellt

hänseende. I Den Svenska Modellen framhävs 1930-talets socialpolitik med åldringvård och bostadspolitik samt sysselsättningspolitik.

Saltsjöavtalet från 1938 mellan Svenska Arbetsgivarförbundet och LO innebar en ökad trygghet för arbetarklassen. I avtalet fanns bland annat regler för uppsägningar och förhandlingsordning. 1944 sammanställdes arbetarrörelsens efterkrigsprogram av Socialdemokratiska arbetarpartiet – SAP. I 27 punkter krävdes tryggare ekonomiska förhållanden genom bl.a. höjda pensioner, införandet av allmänna arbetslöshets- och sjukförsäkringar, ett generellt barnbidrag, kortare arbetstid, höjd bostadsstandard, en radikal jordbruksreform och ökat statligt stöd till byggnadsverksamhet. Beslut togs 1946 om allmän och obligatorisk sjukförsäkring, den trädde i kraft först 1955.

Under 1960-talet inleddes en ny etapp i den svenska statens utveckling till Välfärdsstat. Solidaritets- och plikt-moralen försvann samtidigt som omtanken och viljan att ingripa institutionaliserades.

Krig och politik är en faktor som bidrar till att människor migrera. Andra världskrigets förföljelser tvingade många människor att fly undan krigets fasor. Även under senare tid har politiska händelser orsakat att folk från olika länder sökt sig till Sverige.

Migration - krig

Under mellankrigstiden var den största gruppen invandrare återvändande svenskar. Tiden 1911-1940 invandrade 145 000 människor, varav hälften av dessa var hemvändare. Många av de övriga kom från Sveriges grannländer. Man flydde från krig i Finland, från Sovjetunionen eller från oroligheter i Tyskland och Österrike. De tyska immigranterna ökade under 1930-talet när Hitler kom till makten. 1938 stängde dock Sverige sina gränser för flyende tyska judar, två veckor innan den så kallade Kristallnatten i Tyskland. 1939, när krig hade förklarats, stängde Tyskland sina gränser. De nordiska grannländerna stod för över hälften av den totala invandringen till Sverige 1943. En stor flyktingvåg kom från det tyskockuperade Danmark där en systematisk jakt på judar inletts. Finska barn kom för att bo i svenska familjer under Finska vinterkriget 1939-1940. Många av dess barn åkte aldrig tillbaka utan fick en ny tillvaro i Sverige.

Sveriges officiella hållning i kriget var neutral, men i praktiken bedrev man tyskvänlig politik. Sverige tjänade mycket på export av svenskt stål och SKF:s kullager till Tyskland. Man tillät även transport av en tysk division stridsutrustade soldater från Norge till Finland år 1941.

De så kallade "vita bussarna" var en Röda Kors aktion under krigets slutfas. Med dessa bussar hämtades många skandinaver hem från tyska koncentrationsläger och man räddade runt 15 000 människor på detta sätt. Aktionen har på senare tid kritiserats eftersom efterforskningar har visat att aktionen möjliggjordes genom att Sverige hjälpte tyskarna med transporter. Med samma bussar transporterade Röda Korset även fångar mellan de olika koncentrationslägren. Därmed samverkade man med tyskarna och bidrog indirekt till Tysklands utrensningpolitik.

Politik

Olika politiska händelser i världen påverkar vilka folkgrupper som invandrar till Sverige. Exempel från senare tid är Ungernrevolten 1956, militärjuntans makt i Grekland 1967-1974, Sovjets invasion i Tjeckoslovakien 1968 och militärkuppen i Chile 1973. I början av 1970-talet flydde människor undan shahens styre i Iran, och även efter den islamska revolutionen 1979. 1976 enas Sveriges samtliga riksdagspartier om att invandrare ska beredas samma villkor som infödda svenska medborgare. De ska inte tvingas följa majoritetssamhällets kultur och livsmönster. Nyckelord för den nya politiken var: valfrihet, jämlikhet och samverkan.

Samtidigt som svenskarna får bättre levnadsstandard ökar insikten om människors svårigheter i övriga världen. Man beslutar om u-landshjälp och att Sverige ska ta emot folk från fattiga länder där det ofta råder krig, ofrihet och diktatur. Medmänsklighet och solidaritet blir viktiga begrepp. Samtidigt är behovet av arbetskraft stort, vilket även påverkat migrationspolitiken.

Tiden spelar olika roll beroende på kultur och samhälle. Under industrialismen förändras människans förhållande till tiden radikalt. Den tidigare cykliska tidsuppfattningen ersätts av en linjär, och klockan får stor betydelse för utvecklingen. Klockan bidrar till att människorna anpassar sig till en ny form av tidsdisciplin. Inom industrin markerar stämpelklockan den tydliga gränsen mellan arbete och fritid.

Tiden och klockans betydelse

Före 1600-talet var allmogens tidsuppfattning knuten till årstiderna och religionen. Kyrkoåret markerade högtider och festligheter som innebar avbrott i arbetet. Kyrkklockan ringde in söndagens vila. Naturen och årstidernas växlingar gjorde att tiden uppfattades som något cykliskt och repetitivt. Gränsen var flytande mellan det förflutna, nuet och det kommande. Tidsdisciplin var varken möjligt eller nödvändigt i det äldre bondesamhället.

Utvecklingen av uret med minutvisare och sekundvisare förändrar tidsuppfattningen. Tiden blir mekanisk och konkret, mätbar och standardiserad. Tiden löper nu inte längre

cykliskt, utan linjärt. 1884 bestäms att hela världen ska förhålla sig till en enda tid – Greenwichtiden.

Det är nödvändigt för att kunna samordna telegrafan och tågen som utvecklades under 1800-talet. Klockan, som mäter tiden, blir en symbol för industrialiseringen och invaderar alla miljöer, både offentliga och privata. Nu kan man mäta tiden i skolor, fabriker, väntsalar och hem.

Tiden som resurs

Med industrialiseringen förändrades människans förhållande till tid, men omställningen var till en början svår. Bondebefolkningen hade svårt att anpassa sig till den nya tidsdisciplinen och upplevdes som lata och lättjefulla. Klagomålen gällde arbetarnas brist på punktlighet, koncentration och arbetsdisciplin. Brådslande uppgifter hemma på torpet kunde göra att de helt enkelt inte dök upp i fabriken. Successivt tvingades dock människor att anpassa sig till den nya tidsuppfattningen, dels genom skolan och dels genom fabriksreglementen som angav arbetarens skyldigheter.

I den förindustriella tiden fick väverskan betalt för den mängd tyg hon vävde. Fabriksarbetaren får betalt för den tid han befinner sig i fabriken, och det gäller för fabriksägaren att på ett effektivt sätt utnyttja arbetarens tid. Det kan man göra genom att mekanisera arbetsmoment, men framförallt att intensifiera och disciplinera arbetsinsatsen.

Ackordslön

Ackordslön är en lön som baseras på arbetarens prestation och effektivitet, i förhållande till tid. Den införs i slutet på 1800-talet som ett led i utvecklingen av arbetstidskontrollen. Under 1900-talet accelererar utvecklingen med tidsstudier samt specialisering och uppdelning av arbetsuppgifter. Ackordlönesystemet ökade fram till 1960-talet, men dess betydelse minskade under 1970- och 1980-talen.

Stämpelklockan, fabriksklockan som kallar till arbete och klockan på väggen i maskinhallen och i omklädningsrummen markerar tiden och arbetet. Skillnaden mellan arbetstid och fri tid blir allt tydligare, och likställs med produktion och icke-produktion.

Genom industrialiseringen uppkom en ny klass i samhället, borgerskapet. De var affärsmän som tjänade ihop sina förmögenheter och fick framstående positioner. Rationalitet, förnuft, moral värderas högt av borgarna. Synen på tid präglas av kontroll och effektivitet, och klockan förekommer nu i både offentliga och privata miljöer.

Tiden och klockans betydelse

Järnväg för allmän trafik börjar anläggas i Sverige på 1840-talet. Vid denna tid hade varje stad sin egen lokala tid baserad på solen. När järnvägen knöt ihop Sveriges västra och östra delar blev det problematiskt med tidtabellen. En nationell standardtid infördes därför 1879. Tid och rum kopplas ihop på ett nytt sätt.

Gör något av ditt liv!

Den nya borgerliga klassen som växer fram i samband med industrialiseringen under slutet på 1800-talet ser sig som bärare av ett nytt och bättre samhällssystem. Förnuft, rationalitet och moral värderas högt. Denna nya klass av företagare och industrimän vill få sin nyvunna position som samhällets ledarskikt erkänd. Till skillnad från adeln vars position bestäms av börd, tyckte borgarna att de hade rätt till en ledande plats i samhället baserat på personliga kvaliteter; duglighet och hög moral. Borgarna ansåg att adeln var slösaktig och amoralisk, de såg på arbetarna som en odisciplinerad och okultiverad grå massa. Kontroll och hushållning av tid, sig själv, sin kropp, sina känslor och sina pengar var av största vikt för borgerskapet.

Denna förändring kan även studeras i hemmet och förändringen av köksmiljön. Den borgerliga kvinnan vid sekelskiftet 1900 var tidshushållande och självkontrollerande. Att dela in dagen i arbetspass och rutiner lärdes ut via de nya viktiga husmodershandböckerna.

Målet var att skapa människor som fungerade som om de hade en inbyggd klocka. Det enklaste sättet att omskola människor var att utrusta offentliga och privata miljöer med tidsmätare. Individer som inte kan organisera sin tid betraktas som praktiska och opålitliga. Nu är blicken ständigt riktad framåt. Om det är bra att vara med sin tid är det från och med nu ännu bättre att vara före sin tid.

Borgerskapets nya syn på tiden och levnadsloppet gav upphov till en talens magi. Olika jubileumsfirande ersätter kollektiva årsfester och gillan. Födelsedagsfirande, silverbröllop, föreningsjubileer och dylikt blir vanligt först på slutet av 1800-talet. I 50-årsfirandet står den borgerlige mannen på krönet av sin karriär – han är i sina bästa år. Parallellt utvecklas en nostalgiskt tillbakablickande som tar sig uttryck i memoarskrivande. Släktaltare med porträttsamlingar och tända ljus på förfäders gravar introduceras också under denna tid. Det svärmas för historiska gestalter och blossar upp en hjältekult.

Förutom spinnerier och väverier anlades i Mark även färgerier. I färgerier färgade man garner och man blekte, manglade, färgade och tryckte de vävda tygerna. Med användning av en rad olika saker som kemikalier, växtdelar, lera, mossa och så vidare

kunde man få fram olika färger och olika nyanser. I Fritsla fanns ett antal färgerier varav Basterås vid en tidpunkt var Sveriges största färgeri.

Färgning

Färgning av bomullsgarnet gjordes ofta i hemmet, men vanligast var att man använde sig av färgerier i städerna för att mangla, färga och trycka det vävda tyget. Förläggarna anlät anläggningar i Göteborg, Borås, och till viss del i kuststäderna i Halland. I samband med den ökade näringsfriheten på 1840-talet anlades även färgerier på landsbygden, och förläggarna i Sjuhärad kunde börja använda sig av bygdens färgerier.

Under 1700-talets slut och 1800-talets början gjordes färgningen möjlig genom användandet av salter, mineraler, urin, kemikalier och beståndsdelar från naturen som lera, växtdelar och örter.

I en av förläggarnas förteckning över beställda garnfärger hittar man olika nyanser av blått; mellanblått, dubbelblått, perlblått, lavendelblått, Lovisblått och Caliblått. Den blåa färgen kunde exempelvis uppstå genom färgning med indigo, som är en växt. Den odlas inte i Sverige utan måste importeras. Mor Anna i Basterås färgade svart genom att använda sig av mossa eller gyttja från trakten. Att få fram tvättäkta svart färg var unikt och basteråsfärgen blev känd vida omkring.

Färgerier

Basterås i Fritsla, en av Fritslas äldsta förläggargårdar från 1750-talet, startade färgeri 1846. Färgeriet kom att bli ett av Sveriges största med ett 50-tal anställda. Under bomullssvälten och efter en brand 1863 förlorade man marknad och började därför satsa på ull och vadmal. 1851 började man med tygtryck och blev tillsammans med Rydboholm under 1870-talet landets ledande tygtryckare. Epoken avslutades när Wingqvists Mekaniska Wävferi anlades och hemvävningen, färgeriets kunder, minskade sin verksamhet. 1879 härjade en förödande brand i färgeriet och verksamheten flyttades till Kinna.

1847 anlades *Rosendals färgeri* vid Ramslätt i Fritsla av Johannes Olausson, son till storförläggare Olaus Johansson. På Rosendals fanns även blekeri. Bomullssvälten gjorde att företaget fick problem och färgeriet brann slutligen ner 1878.

1861 startades ett kattuntryckeri invid Häggån i Hagalund, Fritsla. Kattun var ett tunt bomullstyg. Även detta företag påverkades av bomullssvälten. Man överlevde dock de svåra åren och eftersom både Basterås och Rosendal hade brunnit ner under 1870-talet blev Hagalunds traktens ledande färgeri. Verksamheten byggs ut under 1900-talets första hälft med bland annat blekeri, nytt bomullsfärgeri och ullgarnsfärgeri. Företaget

bytte namn till *Haldens färgeri* i mitten av 1900-talet och hade då ca 100 anställda. Det är numera nedlagt.

I slutet på 1800-talet hade tegelindustrin sin storhetstid. Materialet hade fördelar genom sin relativa eldfasthet och låga tillverkningskostnader och blev eftertraktat vid industri- och stadsbyggnation. I Mark anlades fem tegelbruk varav det största fanns på Lydde gård i Kinna.

Tegelindustri

Användning av saltorkat lertegel förekom i Kina och Egypten samt kulturerna kring Eufrat och Tigris, flera tusen år före det introducerades i Sverige. I samband med klosterbyggandet i Sverige på 1100-talet anlände konsten att slå och bränna tegel samt att bygga med tegel. Den tegel som används vid tegeltillverkning är glaciallera, även kallas ishavslera.

Tegel kan tillverkas på olika sätt. Tegelpannor tillverkas genom att lermassa pressas i en form. Tegelstenar kan göras manuellt eller med maskin. Lermassan slås då ned i en form antingen med maskin eller för hand. Tegelsten kan även formas genom att man pressar lermassan genom ett munstycke och sedan skär den i önskad längd. Den metoden kallas strängpressning och slog igenom vid mitten på 1800-talet. Efter att leran formats måste massan torka. Därefter saltorkas eller bränns teglet, beroende på användningsområde.

Taktegel slog igenom under 1700-talet och användes flitigt till Mälardalens herrgårdar. Tegelindustrin gynnades även av jordbrukets reformering, industrialismen, järnvägen och de större städernas tillväxt. Användandet av tegel ökade efter Byggnadslagen 1874 då man förbjöd stadsbebyggelse i trä för att minska risken för bränder.

Under 1890-talet får svensk tegelindustri sitt genombrott och antalet tegelbruk fördubblas mellan 1889 och 1899 till 532 stycken. Tegelbruken låg framförallt i Skåne och Mälardalen.

Marks tegelbruk

Teglet som tillverkades i Mark användes bland annat som murtegel, tak- och nocktegel, fasadtegel och dräneringsrör. Från 1880-talets mitt och framåt etablerades tegelbruk på fem platser i Marks härad. Det var Hulta i Örby, Lydde i Kinna, Kilen i Kinnarumma, i Öxnevalla vid Bergabo och i Sätilla, söder om kyrkan i närheten av Lygnern.

På Lydde gård bedrevs sedan 1840-talet förläggjarverksamhet, och 1878 anlades där ett tegelbruk. Leran hämtades på gårdens ägor och lastades på vagnar som gick på smalspårig räls från lerschaktet till bruket. Ett av de lerschakten är nu den lilla sjö som ingår i golfbanan. Man tillverkade murtegel till framför allt fabriks- och skorstensbyggen,

men även takpannor. 1922 blev företaget familjeägt och fick namnet Lydde tegelbruk. Företaget hade ca 50 anställda i början på 1900-talet. Tegelbruket var i drift fram till år 1967. Lydde gårds huvudbyggnad, som flyttades från Rydal på 1840-talet, och tegelmästarbostad är alltjämt kvar och fungerar idag som gårdspensionat med konferensanläggning.

Träsvarvningen har gamla anor i Mark, och industrin utvecklades i takt med textilindustrin. Produktionen av tråd och garn möjliggjordes genom svarvade sländor och bobiner. I Hyssna specialiserade man sig på tillverkning av spinnrockar. Där utvecklades en omfattande svarveri-industri, med hantverkskunskaper som fördes vidare från generation till generation.

Träsvarvning

Svarvning användes för både bruksföremål och dekorativa föremål. Exempel på svarvade föremål är skålar, askar, tallrikar, skedar samt handtag till olika verktyg, lamphållare, möbelben, dörrknoppar och så vidare. Användningsområdet har varit näst intill oändligt och svarvning i trä har förekommit i över 3000 år. Med hjälp av olika tekniska lösningar roterar och formar man trä-ämnet. Leonardo da Vinci ritade omkring år 1500 en svarv där träet roterar kontinuerligt åt samma håll. Den fungerade enligt samma princip som våra spinnrockar, med svänghjul och trampa. Det är den äldsta kända ritningen av en svarv med den funktionen.

Under 1800-talet ersattes en del av husgeråden i trä av porslin och glas, framför allt hos de övre klasserna. Efterfrågan på svarvade föremål minskade, vilket ledde till att man istället utvecklade produkter för möbel- och lampindustrin. Dessutom var man en mycket viktig underleverantör för textilindustrin. Textil- och svarvindustri har varit beroende av varandra alltsedan hemindustrin blev näringsindustri i Mark på 1700-talet. Produktionen av tråd och garn gjordes möjlig tack vara de svarvade sländorna, spinnrockarna och senare bobinerna och spetorna.

Träindustrin i Hyssna

Under 1800-talet var Hyssna centrum för tillverkningen av spinnrockar. Inte mindre än 40-50 spinnrockssvarvare var verksamma i Hyssna på 1870-talet. Till spinnrockarna användes olika träslag beroende på vilken funktion de olika delarna hade. Till underredet användes al eller gran och till hjulet användes fur eller ek. Till övriga delar använde man sig av björk. Kunskaperna inom svarvningen fördes vidare från generation till generation, och man lärde sig i tidig ålder. Någon yrkesutbildning på läroanstalt fanns inte. Även när det gäller formgivning var man självlärd. Man hämtade inspiration från andra produkter och utvecklade egna idéer.

Svarverierna behövde en mängd maskiner och verktyg för sin produktion. Flera av svarverierna i Hyssna arbetade gemensamt och tillverkade egna maskiner. Kunskapen hos personalen var mycket bred, men samlad hos ett fåtal individer.

Under andra hälften av 1900-talet växte svarveriindustrin i Hyssna. Solbackens svarveri som tillverkade lampor, ljusstakar och möbelben sålde till IKEA och exporterade till ett antal länder i Europa. Under 1980-talet pendlade runt 200 personer dagligen till industrierna i Hyssna. Konkurrensen från utlandet blev under 1990-talet för stor, och samtliga svarverier i Hyssna är lades ner. Idag sker en viss produktion i mindre skala.

1952 fanns det förutom svarverier närmare tio snickerier i Hyssna. Albin i Hyssna är ett av de företag som har verksamhet kvar idag. De producerar möbler för offentlig miljö till kunder i Sverige och utomlands. Deras möbler har genom åren varit stora försäljningssuccéer och det har tilldelats utmärkelsen Utmärkt Svensk Form.

Läge för det goda livet?

Våra förutsättningar i livet ser olika ut.

Det är inte alltid önskning och möjlighet möts.

Din och min ryggsäck av erfarenhet skiljer sig åt.

Men nog delar vi alla drömmen om ett gott liv,
det liv vi alla vill ha – livet på egna villkor.

Och visst kommer vi en bit på vägen,
med hjälp av envishet, förhandling och kamp.

Framgång och kompromisser går ofta hand i hand
men raka ryggar och knutna nävar har också spelat roll.

Många har färdats långt längs livets vägar
för att nå hit.

Andra har ännu inte kommit fram.

Och det händer ibland att vi stänger en dörr
som någon saknar nyckel till.

Kraftmätning och vågspel

Styrkan i vår kropp avgjorde länge vår överlevnad.

Men vi lärde oss utmana och tygla naturens krafter

för att bättre utnyttja och spara vår egen.
 Att sätta naturen i vår tjänst var ett schackdrag
 som kom att ge oss herraväldet över jorden.
 Vattnet var en av de krafter vi först kom att nyttja.
 Det forsar rikligt genom vårt avlånga land.
 Vid vattenfallens vågspel fann Sveriges industri sin vagga.
 Skovelhjul och turbiner satte tunga maskiner i rörelse
 och en hel nation började röra sig i takt med dem.
 Vi gick från mörker, dagar och dis till elektrifierat ljus.
 Plötsligt stod vi på tröskeln till framtiden och blickade ut.
 Vilja, vetenskap och ingenjörskonst hade fört oss hit.
 Och ändå är åskviggas, vindar och vattenfall
 alla överlägsna människan i styrka.

De tidiga industrierna använde sig främst av vattenkraft, och var helt beroende av tillgång på vatten. Ångmaskinen innebar att man själv kunde bestämma var man placerade kraftkällan. Detta bidrog till industriernas utveckling. När elektrisk ström senare kunde överföras oberoende av avstånd skapades gränslösa möjligheter.

Naturen som kraftkälla

Människan var i årtusenden hänvisad till den egna kroppen som enda kraftkälla för utförande av arbete. Efter tämjandet av djur såsom hästar, nötdjur, hundar och kameler, ökade möjligheterna till tyngre arbeten väsentligt. När man gick från fångst- och samlarekonomi till åkerbruk och boskapsskötsel spelade tamdjuren en avgörande roll.

Så småningom började naturens kraft i form av vattenkraft och vindkraft, användas för tyngre arbeten, såsom malning av spannmål, drivande av bälgar till ugnar med mera. I Sverige hade vattenkvarnen särskilt goda förutsättningar på grund av landets många bäckar och åar. Även väderkvarnar blev en vanlig syn runt om i landet.

Men vind- och vattenkraft har en begränsning. Ett vattenhjul måste byggas där vattnet finns, det vill säga invid fallande eller strömmande vatten. En väderkvarn byggs där det blåser. Kraften måste utnyttjas på plats såvida man inte kan överföra den över avstånd.

Ångmaskinen skapar förutsättningar

På 1700-talet utvecklades så småningom ångmaskinen, vilken var en avgörande faktor för den industriella revolutionen. En fördel med ångmaskinen är att den kan placeras där kraften behövs och att den kan ge kontinuerlig kraft. Under 1800-talet utvecklades och förfinades kraftkällorna avseende prestanda, verkningsgrad, ekonomi och så vidare.

Mekanisk energi omvandlas till elektrisk ström

Nästa stora utveckling inom kraftproduktion är elektriciteten. 1870 konstruerades den första praktiskt användbara generatoren av elektrisk ström. Till en början användes elektriciteten för belysningsändamål. Dessa första generatorer drevs i första hand av ångmaskiner. Nästa stora steg blev elektriska motorer. Från början var det stora centrala enheter som ersatte ångmaskinen och drev maskinerna med hjälp av remmar i taken. Det kallas taktransmissionssystem.

När enskilda motorer i slutet på 1800-talet började monteras på varje maskin kunde man så småningom frångå taktransmissionen. Då hade också produktionen av elektricitet via vattenkraftverk slagit igenom. När överföringen av elektrisk ström via trefas hade utvecklats på 1890-talet kunde elförbrukande verksamheter placeras i stort sett var som helst oavsett varifrån kraften ursprungligen hämtades.

För att driva maskinerna i spinneriet införskaffades ett vattenhjul från England. Vattenförsörjningen visade sig vara otillräcklig, och man kompletterade med en ångmaskin för att kunna öka produktionen. 1882 blev Rydal först i Sverige med att använda sig av vattenkraft för att få elektriskt ljus inomhus. Kraftstationen vid Viskan byggdes 1916 och är fortfarande i drift.

Kraften i Rydal - Vattenhjul, ångmaskin och turbiner

Fabrikens placering vid Viskan har med utnyttjandet av vattenkraften att göra. En kanal grävdes från Viskan, vilken leddes genom fabriken och ut i Viskan igen på andra sidan. Ett vattenhjul införskaffades 1853 från Manchester, England, och placerades mitt inne i fabriken. Dessvärre hade man missbedömt vattenflödet i Viskan, så hjulets kapacitet kunde inte utnyttjas fullt ut. Man kunde endast köra maskinerna periodvis. Särskilt besvärligt blev det under torrperioder.

1856 beslöts därför att anskaffa ytterligare ett, fast något mindre, vattenhjul som placerades i änden av fabriken, vid själva Viskan. Maskinerna drevs via mekanisk taktransmission och remdrift. Eftersom kraften ändå inte räckte till vid vattenbrist inköptes år 1860 en ångmaskin. Även detta visade sig så småningom otillräckligt, och

1866 ersattes vattenhjulen med tre stycken turbiner. 1872 skaffade man två större turbiner samt en ångmaskin från Schweiz.

Vatten som kraft för belysning

Vid de båda turbinerna installerades en dynamogenerator för elektrisk kraft till två stycken båggljuslampor. Fabriken hade eldhärjats både 1872 och 1877. Med hjälp av båggljuslamporna reducerades antalet gaslampor och brandrisken minskades. Detta skedde 1882 och var första gången elektrisk belysning användes inomhus i Sverige. Det var också första gången i Sverige som vattenkraft användes för att producera elektrisk energi.

1896 anlade Rydahls Manufakturaktiebolag en kraftstation vid Stämmemad, Ginkalund, för produktion av elektricitet. Maskinerna drevs även fortsättningsvis via remdrift från taktransmissionen, men nu via större centrala elektriska motorer. Det skulle dröja ända till 1940-talet innan remdriften helt slopades och varje maskin drevs med egen motor.

1916 stod kraftstationen vid fabriken i Rydal färdig. För att säkerställa en jämn vattenföring reglerades Viskan genom att Husån mellan Viskan och Stora Hålsjön utvidgades. Sjön fungerade sedan som vattenmagasin och tryggade därmed vattentillgången vid kraftverket.

1927 orsakade en översvämning av Viskan skador på maskineriet i kraftstationen. Därför byggdes en ny våning på den befintliga stationen och en ny turbin, en så kallad kaplanturbin installerades. 1928 togs den nya anläggningen i drift. Den används fortfarande och producerar 2.3 Gwh (Gigawattimmar) i medelårsproduktion, vilket motsvarar cirka 150 hushåll med elvärme. Numera drivs kraftstationen av Vattenfall och elen går ut på det allmänna nätet.

Artefakternas inneboende mystik

Bakom en husfasad av mexitegel i vitt
ryms drömmar om ett bekymmersfritt liv,
möblerat med praktiska förtecken.

Vi omger oss med ting, saker vi brukar och betraktar.

De är en fysisk förlängning av oss själva.

Ting kan för ett ögonblick återskapa förfluten tid

då de väcker minnen som slumrar i vår kropp.

De kan forma våra drömmar om morgondagen.

De ger oss kontinuitet när livet ger oss brottstycken.
 Alltmer sällan producerar vi själva de ting vi brukar.
 Vi köper, använder och slänger.
 I konsumtionen av ting är vi också medproducenter
 i bilden av oss själva, den som definierar vilka vi är.
 Vi och vårt varande är närvarande i alla ting.

Torpare och backstugusittare ägde ingen egen mark och tillhörde de fattigaste grupperna bland befolkningen. Att väva åt en förläggare gav dem en viktig inkomst. Förläggarna använde en del av sina förmögenheter till att bygga sig bostäder i herrgårdsstil. De ståtliga byggnaderna symboliserade deras framgångsrika verksamhet.

Boende i bondesamhället

Under 1800-talet ökade befolkningen kraftigt i Sverige. Samtidigt skedde stora förändringar inom jordbruket. Följden blev att många tvingades bosätta sig på torp. Som torpare fick man arrendera en liten jordlott av en storbonde, i utbyte mot dagsverken. Dagsverken innebar att man utförde vissa arbetsuppgifter på markägarens gård. Torparen kunde ha en ko, gris, katt och några höns. Torpet var en enkel bostad som ofta bestod av ett rum och möjligen en kammare. Maten lagades i öppen spis, och från mitten av 1800-talet i järnspis. Uppvärmningen skedde genom vedeldning.

Backstugusittarna var den fattigaste gruppen bland befolkningen. Deras bostäder, backstugan, låg ofta i en backe så att en av fyra väggar utgjordes av jord. Det minskade materialåtgången, och gav jordvärme åt bostaden. I backstugorna hade man stampat jordgolv i det enda rummet och fuktigheten inomhus var hög. Som backstugusittare var man helt beroende av markägarens välvilja.

I Mark var många rika markägare förläggare och det var vanligt att torparen vävde åt denne som en extra inkomst. Även för backstugusittare utgjorde vävningen en viktig inkomst.

Förläggargårdar

Förläggarna och deras verksamhet kom att prägla bygden på flera sätt, och deras bostäder symboliserar den textila näringens utveckling. De var förmögna och investerade i jord och mark, samt byggde nya och fina bostäder i herrgårdsstil. Variationen i byggnadsstil och utförande är stor. Idag förknippas förläggargårdarna mest med Häggådalen och de vita tvåvåningshusen med de två flygelbyggnaderna.

Arkitekturen är inspirerad av både nyklassicism och empire. Fönstren utgör byggnadens viktigaste detalj.

Förläggargården hade sitt ursprung i två byggnadstyper. De äldre byggnaderna från 1700-talet och tidigt 1800-tal var *framkammar/långloftsstugan* som var en utveckling på parstugan. Parstugan hade två rum på varsin sida om farstun. I framkammarstugan byggde man sedan på två rum på ena gaveln. Långloftsstugan var en framkammarstuga med övervåning.

Salsbyggnaden hade förebilder från utlandet och kom till Sverige i mitten av 1600-talet. Bondebefolkningen utvecklade denna byggnadstyp med sexdelad planlösning och gav den en egen form. Den bestod av en stor sal i mitten med varsin kammar på sidorna samt ett kök och en sal. Denna typ är den vanligaste bland förläggargårdarna från omkring år 1830 och framåt.

Ett kungligt påbud om att måla husen i "gladare färg" år 1803 ledde till att man under 1800-talet målade de finare gårdarnas huvudbyggnader i ljusare linoljefärger. Tidigare var det vanligaste att husen var omålade eller rödmålade med slamfärg.

bruksorterna var det företagen som byggde samhället och bostäderna visade tydligt klasstillhörigheten. Företagsledarna bodde i herrgårdsliknande hus, medan fabriksarbetarnas familjer bodde i enrumslägenheter. De trånga arbetarbostäderna ersattes så småningom av så kallade egna hem. Det innebar att arbetarfamiljerna fick bostäder med fler rum och en trädgård.

Boendeutveckling

De äldre brukssamhällena under 1600- och 1700-talen var små orter som mer liknade byar med oorganiserad bebyggelse och färre än 100 invånare. Under 1800-talets industrialisering utvecklas formen med bygata kantad av arbetarlängor. I brukssamhället ingick ofta både kyrka och skola. Bebyggelsen på bruksorterna speglade de sociala skikten i samhället. Disponentvillor, tjänstemannabostäder och arbetarbostäder manifesterade de klasskillnader som fanns.

Det var först när man började bygga egnahemsområden som bebyggelsemönstret ändrades. Dessa bostäder finansierades genom lån och uppmuntrades av företagen som därmed kunde hålla nere kostnaderna för bostadsbyggande och underhåll. I de egna hemmen bestod bostaden av två-tre rum och kök. Man hade även trädgård och trädgårdsskötsel ansågs vara nyttigt för hälsan.

Industrierna i Sverige har dominerats av landsbygdsindustrier som producerat järn, stål, trä och textil. En stor del av de gamla bruken och industrierna har varit så kallade

enföretagar-orter där ett företag har byggt upp samhället. Sådana orter existerade långt in på 1960-talet. Nya industrier uppstod också längs järnvägarna, som ersatte de äldre industriernas vattenvägar.

Få industriorter grundas efter 1920 eftersom stat och kommun då börjat ta över samhällsplaneringen och bostadsförsörjningen. Industrierna fortsatte dock att bygga bostäder för att matcha högkonjunkturen 1930-1970 och på så vis bemöta arbetskraftsbristen. Folkhemsepoken innebär en balansgång mellan kommun och företag där den senare alltmer behåller makten över jobben och markarealer medan bostadsbyggandet överläts åt kommuner, bostadskooperationer och byggfirmor.

Överklass och underklass

Arbetarbostäderna vid fabrikerna var trångbodda. I ett rum med kök bodde ofta flera generationer och även inneboende. Detta var den vanligaste boendeformen i Sverige fram till 1940-talet. Man värmdde upp bostaden med ved och ofta värmdde man bara upp köket som även fick tjäna som vardagsrum och sovrum. Det ansågs vara för dyrt att värma upp både rum och kök. Rummet användes enbart som finrum vid besök eller högtider.

Överklassens bostäder var påkostade, rymliga och ljusa. Trädgården var stor och man hade tjänstefolk. Disponentens eller brukspatronens bostad förväntades även fungera som representationsbostad. Om orten låg lite avsides bjöd man fabrikens gäster på både mat och husrum.

Under det senaste seklet har det skett en förskjutning från produktion till konsumtion. I centrum står nu individen och hennes mångskiftande behov av varor och tjänster. Tekniska förbättringar har minskat vår arbetsbörda, men innebär det att levnadsstandarden har höjts? Människan har skapat en kultur där föremålen ingår i drömmen om ett annat liv.

Tingen i vår vardag

Idag konsumerar svenskarna drygt 20 gånger mer varor och tjänster än i början av 1800-talet. Den materiella förändringen är kopplad till industrialiseringen och det ökade välståndet som följer i dess spår. Produkterna finns tillgängliga på en marknad som större delen av befolkningen kan ta del av, på så sätt har det skett en demokratisering av efterfrågan.

Textilindustrin var den industri som mekaniserades först och effekten blev att varorna blev tillgängliga för många fler. Konfektionsindustrins första kunder var arbetarna och de obesuttna på landsbygden. Pappersindustrin är ett annat exempel på en industri som

genomgick stora förändringar. Pappersprodukter övergick snabbt från lyxvara till konsumtionsvara.

Under första hälften av 1900-talet utvecklades apparater och tekniska hjälpmedel för hushållsarbetet, vilket underlättade kvinnans möjligheter att söka sig till yrkeslivet. Rollerna i hemmet förändrades dock inte, och kvinnorna arbetade ofta dubbelt med både yrke och hem att sköta.

Föremål, sinne och minne

Det allmänna samlandet uppkom som fenomen i och med konsumtionssamhället. Orsakerna till att man samlar varierar. Många samlare får en stor kunskap om sina objekt och bevarar därmed kulturhistoria.

Föremålen och de materiella lämningarna är kunskapsobjekt. De hjälper oss att minnas, ibland ofrivilligt. Ting påverkar våra minnen och därmed vilka historier som berättas. Tingets förmåga att "sätta igång" minnet innebär att det materiella historiska arvet är en viktig utgångspunkt för hur man ser på historien och hur man förhåller sig till det moderna kulturarvet. Frågan om hur materiella lämningar bör behandlas kan vara laddad, eftersom föremål kan vara förknippade med smärtsamma upplevelser som människor helst vill glömma. För samhället är det ändå viktigt att tillvarata människornas möjlighet att minnas.

Konsumtion

Industrialiseringen gjorde människan till konsument och på senare tid till shoppare av stora mått. Konkurrensen om individens tid och pengar är hård. Uttrycket

"Shop till u drop" beskriver en typ av shopping som ger människa en känsla av att ingå i en gemenskap. Det är en shopping som skapar spänning och förväntan där man försöker uppnå drömmen om ett annat liv. Det innebär ofta att föremålen kontrollerar människan istället för tvärtom. Hur vi konsumerar har betydelse för våra liv och andras. Framtiden handlar inte om att konsumtion kommer att minska utan snarare om VAD som konsumeras, ur etiska aspekter och för miljöns skull.

Industriell symmetri

Maskinhallens klocka tickar pengar.
Kugghjul och remmar spinner tid och tråd.
Kontroll och lönsamhet är mottot,
och disciplin dess arbetsinstrument.

Tid har blivit pengar och pengar tid.
 Varje arbetsmoment ska studeras,
 rörelser justeras och minimeras.
 Maskin blir plötsligt överordnad människa
 och styr vårt eget värdes konjunktur.
 Barn som vuxna ilar fram - på ackord
 i båggljuslampornas skarpa sken.
 Allt för att hinna bekosta sin framtid
 bortom det tunga arbetets mödor.

Att låta barn arbeta i fabriken är lönsamt för både företaget och familjen. De lagar som stiftas för att reglera barnarbetet har därför till en början ingen effekt. Nyare och effektivare maskiner gör att barnarbetet minskar och skolgången prioriteras. I andra länder utnyttjas fortfarande barn som arbetskraft i industrier och inom jordbruk. Det är främst av ekonomiska skäl som barn tvingas arbeta, ofta under mycket dåliga förhållanden.

Arbete för barn och vuxen

I den tidiga industrin under 1800-talet var det normalt att såväl vuxna som barn arbetade. Arbetsförhållanden var mycket dåliga med långa arbetsdagar i dålig arbetsmiljö, ingen sjukförsäkring, och med hierarkiska förhållanden utan medbestämmanderätt.

Barnen, som började arbeta i 6-7 års ålder, var billig arbetskraft och bidrog till familjens försörjning. Barnen tjänade ungefär en tredjedel av en vuxens mans lön. År 1833 infördes en lag om att barn under nio år inte fick arbeta. I 1846 års hantverks- och fabriksordning fastställdes att barn skulle vara minst 12 år för att få arbeta inom fabriker och med hantverk. Någon egentlig kontroll skedde inte och lagen efterlevdes knappast. År 1881 förbjöds barn under 12 år helt att arbeta.

Företagarna var ovilliga att begränsa barnarbetet. Barnen var en billig arbetskraft och man ansåg att arbetet höll dem borta från hyss och ofog, något som ofta föräldrarna höll med om. Barnens inkomst var desutom viktig för familjens försörjning. Under andra hälften av 1800-talet började barnarbetet att minska som en följd av lagstiftning och noggrannare kontroller i kombination med nya avancerade maskiner. Vid Rydals spinneri efterlevdes inte lagarna fullt ut. Enligt register över minderåriga arbetare i fabriken 1901-1912 arbetade såväl barn som minderåriga, de senare dessutom fler timmar än vad som var tillåtet. Barnen började som avtagare och gånglagare, vilket

innebar att de tog av färdiga spolar och satte på tomma på spinnmaskinerna. Det var också vanligt att barn fick passa maskinerna medan föräldrarna uträttade andra sysslor. När verkmästare och ingenjör Torsten Ek anställdes 1914 satte han stopp för det, eftersom han ansåg att lagen skulle respekteras.

Att börja arbeta på fabriken var länge en självklarhet för barnen i Rydal. Först på 1950- och 1960-talen började textilarbetarnas barn att vidareutbilda sig och söka sig till andra arbeten och orter.

Barnarbete idag

I många länder är fortfarande barnens inkomster viktiga för familjens försörjning, och barnarbete förekommer framförallt i u-länder. Anledningen till att barn arbetar är flera. De bidrar till familjens totala inkomst och de arbetar för att betala av sina föräldrars skuld. Barn säljs, kidnappas och utnyttjas, till exempel som soldater. De tvingas arbeta under usla förhållanden, utan säkerhet eller trygghet och utsätts för kemikalier, våld och sexuella övergrepp. Många barn arbetar inom industrin med tillverkning av kläder, mattor, möbler och elektronik. Inom jordbruket arbetar de med plockning, rensning och packning av till exempel kaffe, te, bomull, tobak och vanilj.

För att åtgärda problemen försöker man ge familjer ekonomiskt stöd mot att barnen får gå i skola, eller ge barnen en sysselsättning och inkomst under goda förhållanden.

I fabriken arbetar både vuxna och barn bland maskiner som bullrar medan bomulldamm yr i luften. Arbetsmiljön medför både hörselskador, lungsjukdom och kläm- och skärskador. Gaslamporna man använder till belysning orsakar många bränder. Idag är arbetsmiljö ett angeläget område. Forskning bedrivs och den ökade kunskapen inom området leder till ett fortskridande arbete för att kunna säkerställa en bra arbetsmiljö både i Sverige och i andra länder.

Fabrikernas arbetsmiljö

Arbetsmiljön inom den tidiga industrin var riskfylld på flera sätt. Maskinerna och drivremmarna som var kopplade till dem, utgjorde en risk eftersom de var helt oskyddade. Remdriften och de rörliga maskindelarna orsakade många kläm- och skärskador, trots att man hade föreskrifter för att förhindra dem. Ljudnivån var mycket hög och dagens tillåtna ljudstyrka på 85 dB(A) för en 8-timmars arbetsdag överskreds med råge, vilket orsakade hörselskador.

Fibrer som "dammade" var ett hälsoproblem, och många drabbades av byssinos eller måndagsfeber. Byssinos beskrivs som en sjukdom i lungorna till följd av inandning av textildamm. Typiska symptom är andnöd, feber och astmatiska besvär. Det är

framförallt arbetare inom bomullsindustrin som drabbas, och problemet finns fortfarande i de länder med industrier som hanterar bomull.

Brandrisken var stor, speciellt innan man installerade elektriskt ljus. De tidiga fabrikerna hade gaslampor, vilket var en stor risk med allt brandfarligt material i textil- och träindustrin. Belysningen var dålig och bränder härjade ofta, ibland okontrollerat och med förödande konsekvenser. I Rydal bytte man därför till elektrisk belysning med båggljuslampor 1882 och ökade både säkerheten och belysningsförhållandena.

En del av problemen ovan har flyttat med industrin utomlands och drabbar idag andra människor.

Arbetsmiljö idag

Medvetenheten om arbetsmiljön, såväl den fysiska som den psykosociala har ökat successivt. Området är mycket komplext, men forskning bedrivs och kunskaperna växer kontinuerligt. Att använda skyddsåtgärder och öka mekaniseringen tillhör de mer självklara åtgärderna. De monotona arbetena och arbetsrelaterad stress är något som ständigt bevakas och debatteras.

Det finns idag en mängd olika organisationer om arbetar för hållbar utveckling ekologiskt, socialt och ekonomiskt. Code of Conduct, eller så kallade uppförandekoder, författas. Syftet är att bland annat garantera acceptabel och säker arbetsmiljö utan diskriminering, tvångsarbete eller barnarbete, ett arbete med skäliga löner, reglerade arbetstider och arbetarnas rättighet att organisera sig fackligt. Företag i Mark antar utmaningen och skriver uppförandekoder med riktlinjer för hur företaget ska arbeta ut miljö- och arbetsmiljösynpunkt.

Arbetsdagen var lång i de tidiga industrierna. Maskinerna bestämde takten och arbetet blev alltmer monotont. Effektivitet och lönsamhet står i fokus. För att öka produktionen införs skiftarbete och ackordssystem. Textilarbetarens lön var låg.

Arbetstider

Under 1800-talet fanns det inte någon gemensam arbetstid för den svenska arbetarklassen. Arbetstiden varierade på de olika fabrikerna, och efter de olika årstiderna. Kring år 1870 var den ungefärliga arbetstiden 12-13 timmar med en rast på 1-2 timme. Arbetsdagen började vanligtvis klockan sex eller sju på morgonen och fortsatte till sju eller åtta på kvällen. På lördagar var arbetsdagen något kortare. 1889 gjorde försök att minska arbetstiden från socialdemokratiskt håll. Man krävde 8-timmars arbetsdag, något som framfördes i 1 maj-demonstrationerna från 1890. De konservativa motsatte sig detta, de ansåg att arbete var en frihet var varje enskild person och att en

förkortning av arbetstiden var en ekonomisk omöjlighet. 1919 började 8-timmars arbetsdag att gälla, och man arbetade då 48 timmar i veckan.

Skiftarbete och ackordssystem

När industrierna utvecklas underordnas arbetaren maskinerna och lönsamheten står i fokus. Ett allt mer monotont arbete utvecklas och utrymmet för raster minskar. Man inför skift- och nattarbete samt ackordssystem.

Ackordslönen införs i slutet på 1800-talet och innebär att man betalar arbetet efter prestation i förhållande till tid. Under 1900-talet accelererar utvecklingen med tidsstudier samt specialisering och uppdelning av arbetsuppgifter. Flera typer av system utvecklas för att kunna övervaka arbetaren, öka effektiviteten och beräkna tidens värde i pengar. Införandet av *löpande bandet*, där arbetsobjektet förflyttas längs med arbetsstationer med hjälp av en mekanisk anordning, är en del av denna utveckling. Ackordlönesystemet ökar fram till 1960-talet, men betydelsen minskar därefter under 1970- och 1980-talen.

Löner

Vid 1800-talets äldsta industrier hade man även jordbruk, och arbetarna kunde ha egna odlingar och kreatur. En del av lönen gavs in natura, det vill säga genom varor som mat och ved. Mot slutet av 1800-talet hade detta minskat i omfattning, men hushållsgrisar, småkreatur och potatisodling fanns ofta kvar. I Rydal bodde man hyresfritt i arbetarbostad fram till 1915 då företaget tog bort den förmånen men istället höjde lönen. Lönerna inom textilindustrin var mycket låga, men ändå högre än vad jordbrukens anställda tjänade. 1914 tjänade en manlig textilarbetare 29 öre i timmen. De kvinnliga arbetarna tjänade 19 öre per timme. Arbetstiden var då 60 timmar i veckan. Priset på en konfirmationskostym med mössa för 40 kronor, motsvarade för en kvinna 32 dagars arbete (1.25 kr/dag).